

Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü
Marmara University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts
&
İslâm Konferansı Teşkilatı, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)
Organisation of Islamic Conference, Research Centre for Islamic History, Art and Culture

İSLAM MEDENİYETİNDE BAĞDAT (MEDİNETÜ'S-SELÂM) ULUSLARARASI SEMPOZYUM

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
BAGHDAD (MADINAT al-SALAM) IN THE ISLAMIC CIVILIZATION

المؤتمر الدولي بغداد (مدينة السلام) في الحضارة الإسلامية

7-9 Kasım / November 2008
Bağlarbaşı Kültür Merkezi
Üsküdar- İSTANBUL
TÜRKİYE

PROGRAM

Umraniye Belediyesi'nin katkılarıyla
Sponsored by Umraniye Municipality

KAÇARLAR DEVRİNDE İRAN HAC / ATABAT SEYAHATNÂMELERİNDE BAĞDAD / KAZIMEYN

*Esra Doğan**

بغداد خجسته کاند رو مردانند
خاصان حقش کعبه ثانی دانند
در هر قدمی خفته در او بیداری
رانست که سید البلاش خوانند

“Bağdad’a girdik. Ne bir kişiyi tanıyor, ne de dil biliyorduk.

Kumlu bir kervansaraya eşyalarımızı bıraktık ve

büyük bir aşkla hemen Kazımeyn’e yöneldik”.

Seyyid Fahreddin Cezairî, Sefernâme-i Mekke, s. 53

Giriş

Atabat-ı Arş-i Derecât (Arşın derecelerine yol veren eşik), Beled-i Nik Bünyad (iyi/hoş bir şekilde tesis olunmuş belde), Darü’s-Selâm, Darü’l-Evliya, Seyyidü’l-Bilâd olarak da anılan Bağdad, İranlı hacılar ve züvvâr (ziyaretçiler) için büyük önem arz eder. Zira bu şehir, adının konulması¹ da dâhil olmak

* Tahran Üniversitesi İslâm Ülkeleri Tarihi ve Kültürü Bölümü Doktora Öğrencisi.

¹ Bütün hac ve Atabat seyahatnâmelerinde “Bağ-dâd” kelimesi ve şehre bu isim verilme sebebi üzerinde durulmakta, bu şehrin eskiden İranlılar tarafından kurulduğu bilhassa vurgulanmaktadır. “*Darü’s-Selâm Bağdat’ın boylamı “نه له” ve enlemi “نه له” dir. Burada, daha önce Şapur Zü’l-Ektaf’ın kurduğu Kerhe şehri vardı. Enuşirvan burada bir bağ yaptı ve bundan dolayı buraya Bağ-dâd dedi. Bazıları ise bağ, bir putun adıydı derler. Bundan dolayı burayı, “bağ-dâd” yani “Tanrının verdiği şehir” olarak kabul ederler. Bu belde, önceleri Kerhe olarak anılır iken daha sonraları bu ad ile çağrılmaya başlandı.*” Zeynel Abidin Şirvanî, Riyaz el-Siyaha s. 728.

üzere, İslâm tarihinin öncesini ve sonrasını kapsayan zaman dilimlerinde İranlılarla yakın temas içerisinde olmuştur. Burada, Bağdad şehriden bahsederken, Kazımeyn'i bunun dışında tutmadığımızı da belirtmemiz gerekir. İleriki sayfalarda da görüleceği üzere, Bağdad İranlılar için Kazımeyn'siz nakıstır, eksiktir. Zira Bağdad'ın her yıl binlerce Şii tarafından ziyaret edilmesinin² bir sebebi de, Atabat sayılıp sayılamayacağı hususu tartışmalı ise de³ Kazımeyn'i ziyaret etme isteğiydi.

İranlılar tarafından bu şehir, her ne kadar Perslerin merkezi ve başkenti olması hasebi ile şiddetle ve iftiharla sahipleniliyorsa da, asıl itibariyle İslam'dan sonra Hz. İmam Kazım ve Cevad'ın buraya gömülmeleriyle birlikte mevcut önemini kazanmıştır. Tebliğimiz, Bağdad'ın İran'la olan tarihi ilişkilerini kapsamadığından bu konuya girmeyeceğiz. Ancak şu kadarını belirtmek gerekir ki, Bağdad İranlılar için her daim özel bir konuma sahip olmuştur. Şii inancının en hassas noktası ve var oluş kaynağı olan Hz. Ali ve Hz. Hüseyin gibi İmamların kabirlerinin burada olması, onların yüreklerinin burada atması demektir. Atabat ziyareti ve Atebe-bûsi, yani yüksek eşiklerin öpülmesi, her Şii Müslüman'ın ömründe bir kere yapmak istediği en mukaddes ibadetlerden birisidir. "Kerbelaî" sıfatı, Sünnî Müslümanlarda "hacı" mefhumunun taşıdığı öneme denk düşen bir dereceye tekabül eder. Yine malum elim hadiseler sebebi ile burada medfûn bulunan Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in yanında gömülmek, yani Hak'ın yanında olmakla eşdeğer hâle gelmek de, her Şii Müslüman'ın gönlünde yatan en büyük arzudur. Vefat edenler, vasiyet ettikleri takdirde, yakınları vasıtası ile bin bir zorluklarla buralara taşınır ve defnedilir.⁴

² Mesela Efşari Urumi , 1299 yılında, İran'dan Atabat ziyareti için 120 bin züvvâr geldiğini yazmaktadır. Bkz. Sefername-i Mekke s. 213,

³ Sefernâmelere de yansıdığı kadarıyla Samarra, Necef ve Kerbela tartışmasız olarak Atabat kabul edilirken (Mirza Ebu Talib Han ,*Mesir-i Talibi*, s. 403), Kazımeyn'in Atabat olup olmadığı tartışmalıdır.

⁴ Bu masumane istek, kaynaklara da yansıdığı kadarıyla, Osmanlı-İran devletleri arasında daima bir sorun kaynağı olmuştur. Kervanların eşliğinde Atabat'a gelen naaşlar, Kazımeyn, Kerbela, Necef ve Samarra'da pek çok meşakkate maruz kaldıktan sonra gömülürlerdi. Bağdat'a giren kervanların taşıdığı naaşlar ise, vakit kaybetmeden Kazımeyn'de toprağa verildi. Hac ve Atabat'a dair incelediğimiz seyahatnâmelerde, bu naaşlarla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır: "*Atabat'a, her yıl İran'ın çeşitli yerlerinden binlerce insanın naaşı taşınmakta ve Necef-i Eşrefteki Vadiyü's-Selâm kabristanlığına gömülmektedir. Kervanlar eşliğinde Osmanlı topraklarına girdiği andan itibaren gömülene kadar naaşlardan birçok noktada çeşitli adlar altında vergiler alınmaktadır. Bunlardan bazıları tezkire, naaşhâne, rahdâr, dervazebârî, hakkü'l-arz'dır. Naaşın defnedilmesi ile beraber fitratları bozuk gömücüler, bir kaç gün sonra hiç bir kıymeti olmayan lahit taşlarını söküp kabrin alametini ortadan kaldırıyorlardı. Böylece burayı bir başka kişiye daha satıyorlardı. Toprağın hemen altında olan cesetlerin çoğu sahranın vahşi hayvanları tarafından yenirken, kabirlerinin*

Bu vesile ile de yakınlarının bulunduğu bu topraklarla sıkı sıkıya bir bağ kurulmuş olur.

İranlı bir hacı ve zâir (ziyaretçi) için Bağdad-Medine-Mekke yolu, zihinlerde sıkı sıkıya muhafaza edilen ve her fırsatta, sözde ve duyguda dışa vurulan tarihi hadiselerin yaşandığı yerleri bizzat kendi gözleri ile görebildiği ve o günlerin hatırasını zihninde canlandırabildiği bir güzergâhtır. İranlıların takip ettikleri bu yol, aynı zamanda İmam Rıza'nın Medine'den Meşhed'e doğru yola düşerek sürgün gittiği istikamettir. Hz. Hüseyin'in Medine'den çıkıp Kербela'ya geldiği ve o acı hadisenin yaşandığı yoldur. Sefernâmelere de yansıdığı üzere⁵, Muharrem merasimleri, bilhassa hacıların Atabat dönüşüne rastladığı zamanlarda, bu hadiselerin acı hatırası daha da hissi bir şekilde ihya edilir. Hac dönüşü artık zâir (ziyaretçi) adını alan hacılar, hangi yoldan dönmeyi tercih ederlerse etsinler –gemi ile deniz yolundan, Cebel yolundan⁶, Şam yolundan v. d. -, eve dönmeden önce son kez Bağdad'da bir araya gelirler.⁷ Böylece hem hacca gidişte, hem de dönüşte yapılan Atabat ziyareti ile adeta hac ibadeti tekmiil edilmiş olur.

Bağdad'ı ya da herhangi bir Rum/Osmanlı toprağını vasf etmeyi caiz görmeyen, dolayısıyla burası ile ilgili hiç bir bilgi vermeyen Sefernâme yazarlarının⁸ yanında, Bağdad şehrine hayran kalmış, burasını dünyanın en yaşanılır şehirleri arasında sayan sefernâme yazarları⁹ da vardır. Bazı sefernâme yazarları da, tekrar olmaması ve kendinden bir önceki sene burayı ayrıntı ile anlatan bir sefernâme bulunması sebebi ile Bağdad'dan bahsetmeyi gerekli görmemişlerdir.¹⁰

den de eser kalmıyordu.” (Bkz. Şirin ve Por Macera, s. 94) “Kervana Mazenderanlı bir kız ile babası da katılmıştı. Ona çok özen göstermesine rağmen yolda vefat etti. Hacı Hüseyin Muhammed naaşı himaye etti ve sabah Kazimeyn'e götürüp gömmek için atının terkisine bağladı.” (Bkz. Müellif Meçhul, Sefernâme-i Mekke ve Atabat, s. 141) Osmanlı yetkililerinin Acem naaşlarından aldıkları paralarla ilgili olarak ayrıca bkz. Mirza Celayir, Sefername-i Manzum Mekke s. 128.

⁵ Seyyid Fahreddin Cezairi, Sefername-i Mekke s. 159.

⁶ Neceften çıkıp Necd çöllerini katederek Medine ve Mekke'ye giden yol.

⁷ Mirza Davud Hüseyin Vezir-i Vezayif, Sefername-i Mekke s. 221.

⁸ “Bu şehir vasıftan mustağnidir. İranlıların çoğu bu şehri görmüş ve biliyorlar. Rum'a (Osmanlı'ya) ait olan hiç bir toprağı vasf etmeğe gerek yok. Ancak şu kadarını söyleyeyim ki, Bağdat'ın sokakları çok dar ve karanlıktır.” Bkz. Ali Ekber Mir Haşim Muhammed, Mişkat el-Musafirin, s. 58.

⁹ “Benim izlenimlerime göre dünyada yaşamak için en ideal yer burasıdır.” Seyfuddovle, Sefername-i Seyfuddovle, s. 216.

¹⁰ “İran şahı 1288 tarihinde Atabat'ta olduğu ve bütün yol, menzil ve şehirleri ayrıntılı bir şekilde yazdığı için ben artık yazmıyorum.” Bkz. Zahir el-Mülk, Sefernâme-i Mekke, s. 234.

Bir miktar müşkil ise de, konumuz gereği, Hac ve Atabat sefernâmeleri içerisinde Bağdat ve Kazımeyn kısmı olaylarını, Atabat, yani Necef-Kerbela-Samarra'daki olaylardan soyutlayarak incelemek zorunda kaldık. Zira bu ziyaretlerin her biri bir bütünün parçasıdır ve Osmanlı-İran siyasi ilişkilerinin ipuçlarına ve İranlıların Iraktaki tesirlerinin yansımalarına, daha çok Necef ve Kerbela şehirlerinde yaşanan hadiselerde tesadüf olunmaktadır.

İran ile Irak'ın tarihsel yakınlığı ve etkileşimi etle tırnak mesabesindedir. Herhangi İranlı bir din âliminin biyografisine bakıldığında, ömrünün yarısını bu topraklarda geçirmiş olduğu, buradaki öğrencileri ile ayrılmaz bağlar kurduğu kolayca görülebilecektir. Osmanlı ve İran devletlerinin diplomatik açıdan en kötü olduğu zamanlarında bile, bu ilmi seyahatlerin ve ilişkilerin kopmaksızın devam ettiği görülür. İranlı âlimlerin, bu şehirlerdeki öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak için ellerinden geleni yaptıkları da tarihi kaynaklara yansımıştır.¹¹

Asıl konumuz İranlı hacıların Bağdat ile ilgili görüş ve tecrübeleri olsa da, onların buraya geliş istikametleri ve neden bu güzergâhları tercih ettikleri, yollardaki durumları, Bağdat'a girişteki sıkıntıları ve bilhassa da karantina meselesi üzerinde, sefernâmelerdeki malumat çerçevesinde bir miktar durmak istiyoruz.

Bağdat İran'dan hacca gidişte¹² veya dönüşte¹³ merkezi noktadır. Atabat ziyareti akabinde hacca gidecekler, ya Cebel yoluyla¹⁴ veya Basra yoluyla¹⁵ ya

¹¹ "Ağa Muhammed Molla Muhammed Kazım, ders bitişi bütün öğrencilerini toplayıp beni görmeye gelmişlerdi. Ben de daha sonraki günlerde Kufe'deki Hucetü'l-İslâm Ağa-yi Ahund medresesine gittim. Kendisi Hind medresesinde haric fikh dersi veriyordu (Osmanlı tarzı merdeselerde okutulan klasik derslerden biri). Medresesinde 600-700 öğrenci vardı. Koridorlar, çatı, her yer karanlıktı. Gidiş-gelişte talebeler zorluk çekiyor ve ders sırasında kalabalık ve darlıktan dolayı sakalar talebelere su dağıtmıyorlardı. Genel olarak bir düzensizlik hâkimdi ve kimse de buna mani olamıyordu. Allah bana bunu nasib etti. Medresenin ışıklandırma müşkilini tamamen hallettim. Her gece 4 meşk suyu burası için vakfettim. Gerek burada olsun, gerekse Necefte olsun talebeler çok zorluk çekiyorlar." Vezir-i Vezayif, s. 222-4.

¹² Bağdat üzerinden geçen iki güzergâh vardı. Birincisinde, Bender Abbas ya da Buşehir adlı limanlardan çıkılarak Basra'ya gelinir, buradan da gemi ile ya da daha geç tarihlerde trenle Bağdat'a ve Atabat ziyaretlerine gidilirdi. İkinci güzergâhta ise, Kirmanşah yolu ile karadan Hanikeyn'e gidilirdi. "Hanikeyn'de, Ali Murad Han Sertip Kerendi'nin eşlik ettiği hacıların kervanı Osmanlı toprağına girdi. Kafile tezkire kotrolünden sonra Kızıl Ribat'a indi. Buradan Bakube'ye geldik." Bkz. Duhter-i Ferhad Mirza, Sefername-i Mekke s. 274.

¹³ Bağdat'dan Kirmanşah'a gidecek olan G.B. Oliver şöyle yazıyor: "Akşam güneş batana kadar şehir dışına çıktık ve Dicle'nin kenarında beklemeye koyulduk. İran kervanının tamamının toplanması için böyle hareket etmemiz gerekti. Saat sekizde kervan yola çıkacaktı. Bu kervan, Neceften Kerbela'ya gitmiş olup şu anda da Kazı-

da Şam yoluyla¹⁶ istikametlerine devam ederler ve yine aynı yoldan geri dönerlerdi. Atabat'e gelen zâirler, bağlı buldukları çoğu Necef'de mukim taklit mercelerine, hac seyahati esnasında karşılaştıkları meseleleri sorarlardı.¹⁷ Hacılar, dönüşte, Kazimeyn'de, bir müddet hangi yoldan gideceklerine karar vermek ve kervanın tamamlanmasını sağlamak için beklerlerdi.¹⁸ Bu esnada

meyn'den Kirmanşah'a dönen 90 atlı ziyaretçiden müteşekkildi. 80 at da yük için ayrılmıştı. Piriç, hurma v.s. gibi yolda lazım olacak bütün malzemeyi almışlardı." Bkz.G.B.Oliver, *Sefernâme-i Oliver*, s. 124.

- ¹⁴ "Cebel yolu ile gelen Irak hacıları, her yıl 200 kişi ile 600 kişi arasında Mekke'ye gelirler. Bunlar Osmanlı tebasıdır. Bunlardan tezkire namına bir şey alınmaz. Bazıları Şii, bazıları da Sünnî'dir. Bu yıl 300 kişi geldi." Bkz. Mirza Muhammed Huseyin Ferahani, *Sefernâme-i Mekke*, s. 171.

1260 yılında, hacıların takip ettiği Cebel yolu hakkında çok önemli bilgiler veren bir başka müellif olan Muhammed Veli Kacar, bilhassa Emir Abdulah'a olan yakınlığı sebebi ile hadiseleri daha objektif bir şekilde yansıtmaya eğilimindedir: "Yolda Emir Abdullah hacılardan 72 uhve alır. Bu yolda uhve, 2 gazi ve 8 bin dinar ile raicittir. Uhve miktarı Acem erkekten 2 gazi, Arab erkekten 1 gazi, Arab kadından yarım gazi, Acem kadından 1 gazidir. Hindistanlılar ve dervişlerden hiç para alınmaz. Bir gazi 4200 raicidir. Arabların Acemlerden aldığı uhveye verilen bazı adlar ise şunlardır: Defce, Delil, Şahne, Keşikçi, Bayrakdar, Kahveci." Bkz. Muhammed Veli Kacar, *Sefername-i Hac* s. 279-238.

- ¹⁵ Mirza Muhammed Han Ferahani'nin bildirdiğine göre 1302 yılında Cidde'ye, Bağdat, Buşehr ve Basra'dan bine yakın İranlı hacı giriş yapmıştır. Bkz. *Sefernâme-i Ferahani*, s. 165.

- ¹⁶ Şam'a iki yol vardır. Biri alt yol dediğimiz Deyr-i Zor ve Tedmür üzerinden, bir diğeri de üst yol dediğimiz Halep üzerinden gidilen güzergahtır. İranlı hacılar hem Şam, Halep ve Beyrut gibi şehirleri görmek, hem de daha güvenli olan Osmanlı-Şam resmi kervanına katılmak için bu yolu seçerlerdi. (Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Esra Doğan, "Kaçar Dönemi Hac Sefernâmelerinde Osmanlı Hac Kervanı", *Dersaadetten Haremeyn'e Surre-i Hümayûn*, İstanbul 2007, Yitik Hazine yayınları s 213). Kaçarların son döneminde, artık hacca gidişlerin araba ile yapıldığı yıllarda, Bağdat'tan Şam'a giden hacıların pek çoğu, henüz yolların tam olarak bilinmemesi ve emiyyetin de tam olarak sağlanmamış olması sebebiyle kaybolma tehlikesi geçirmiştir. Bu yüzden arabalar da kafileler oluşturarak yollarına devam etmeyi tercih ediyorlardı. Bkz. Eğlayi Lutf Ali Han, *Sefername-i Hac*, s. 178.

- ¹⁷ "Hacı Muhammed Mirza Hasan Müctehid-i Şirazi'nin evine gittik. Zira benim taklit mercem odur. Yolda karşılaştığım, aklıma takılan on altı soruyu kendisine sordum, cevapladı." Bkz. Efsari Urumi *Sefername-i Mekke-i Muazzama*, s. 242.

- ¹⁸ 10 Şevval 1331 günü Mirza Ali İsfehani, Kazimeyn'den hac kafilesinin çıkışını ve kervanın özelliklerini bütün ayrıntısı ile şöylece anlatır: "Tebrizlilerin âdeti üzere, hacılar çadırlarını ve yüklerini sahrada yerleştirdiler. İki yüksek çadırın kazıklarını birbirine bağladılar. Bu aynı zamanda diğer bütün çadırların en yükseği olmuştur. Bu merkezdeki çadıra Ağa Seyyid Muhammed Ayetullahzâde (gölgesi dâim olsun) - Tebriz'in en önemli dini simalarından biri-ye nisbetle, Ağa Seyyid'in çadırı adını koydular. Bazı insanlar ise henüz Bağdad vilayetinde sefer hazırlıkları ile meşguldüler. Bir müddet sonra herkes hazırlıklarını bitirmiş, Şeyh Emir Kiliddar da mufassal bir şekilde tedarik görmüştü. İlim ve kahve meclisine münasib bir büyük semaver, su tor-

vakitlerini, ziyaretlerle ve de sık sık Bağdat'a gidip alışveriş yapmakla değerlendirirdi. Bu arada Tahran'dan gelecek telgraf da beklenmiş olurdu. Seyahatnâmelerden anladığımız kadarıyla buradaki ikamet, en az üç gün idi¹⁹ Hacıların hacca giderken de uğradıkları Semavat şehri ve Bağdat'ın Şatt'ı²⁰, onların Irak'da toplandıkları yerlerdendi.

Kutsal mekânlara olan bu yakınlığının yanı sıra Bağdat, Irak topraklarında Osmanlı devletinin hâkimiyetinin hissedildiği bir nokta idi. Cebel yolunun o yılki gidiş-geliş durumu, Bağdat'ın merkezinden anlaşılmalta, haberler Bağdat'dan alınmalta idi. ²¹ Cebel hâkimleri, o yıl hacılara nasıl davranacaklarını

baları, kırbalar, benzin meşaleleri ve rengârenk ışıklar Hz. Seyyid Muhammed Ağa'nın çadırının önüne yerleştirilmişti. Ulemâ, ayan, fuzelâ, tâcirler ve bunların dışında vedalaşmak için gelen pek çok insanın oluşturduğu kuyruk uzayıp gidiyordu. Akşam ezanı ile namaz kılınıp Şeyh İbrahim'in yapmış olduğu müthiş veda konuşmasının ardından "İslâm'ın güçlenmesi ve Allah'ın ulemâyı koruması" sadedinde dualar edildi. Daha önce hamledarlar (yol rehberleri) ve hacılar, Hz. Seyyid Muhammed Ağa'nın etrafını çevirmişlerdi. Acizliklerini ve kendilerinin ona muhtaç olduğunu anlatarak, bu gece yapılması kararlaştırılan hareketin hacıları zora sokacağını, hamledarların işlerini kolaylaştırmak yerine zorlaştıracığını, eğer bu gece değil de yarın akşam hareket edilirse bir şeyin değişmeyeceğini arz ediyorlardı. Ertesi gece ve daha ertesi gece de bu yüzden gidilemedi. Bu uzama müddetince gurup gurup fakirler, hizmetçiler, muhtaçlar, Hazret'in elini öpmek için akın akın geliyorlar ve "yolunuz açık olsun" (bedrege) dualarında bulunuyorlardı. Hz. Seyyid Muhammed Ağa'nın eli keseğe her gidişinde ise dualar göğe yükseliyordu. Sabahleyin yolcular ve yolculamaya gelenler hazır. Artık toplanma zamanı gelmişti. Diğer hacılar da akşama kadar kendi çadırlarında hazırlıklarını tamamlamışlardı. Gecenin ilk yarısında, artan kalabalıkla beraber, develerin önlerine asılan lambalar ile sabaha bir saat kala, önce yüklere yol verildi. Sonra da hacılar kecavelerine oturmuş bir şekilde büyük bir azamaetle yola koyuldular. Beni Temim'in toprağına girdik. Karşılama için Beni Temim'in bütün büyükleri gelmişlerdi..." Bkz. Mirza Ali İsfahanî, Sefername-i Hac s.160.

¹⁹ Muellif Meçhul , *Sefernâme-i Atabat ve Mekke*, s. 142; Dukter-i Ferhad Mirza, *Sefername-i Mekke* s. 274; Molla Ali Kazeruni, *Sefername-i Mekke* s. 33.

²⁰ "1288 yılında hac emiri Muhammed adında biri idi. Bu zat Bağdat'ta, Şatt'ın kenarında çadır kurdu. 100 kişilik cemmal (hızlı deve sürücüsü) ve kısraklara binmiş kılıç ve tüfek donanımlı 20 kişi vardı. Bir gün, burada, hacıların toplanması için oturak yapıldı." Bkz. Müellifi Meçhul , *Sefernâm-i Mekke* , s. 24. Münecimbaşı da, Bağdat'ta toplanan kervanlardan birine katılarak Cebel yoluyla Medine'ye ve buradan da Mekke'ye gitmiştir. Yolda İran hac kervanına Osmanlı askerlerinin eşlik etmesini, yapılan silahlı çatışmaları, Osmanlı askerlerinin donanımını, yaşanan su sıkıntılarını ve diğer hadiseleri ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Bkz. *Şirin ve Por Macera*, s. 94.

²¹ "12 Safer 1232 günü Hazail aşireti şeyhi geldi. Ben de onu görmeye Berde kalesine gittim. Bir adam Bağdat'dan gelmişti. Bu adam Esad Paşa'nın Hezail üzerine yürüdüğünü ve savaştıklarını; Paşa'nın fethe nâil olduğunu söyledi. Bundan sonra Necef hâkimi, Hüseyin Ağa'yı görevden almıştı. Bu işlerden sonra o, Kerbela'ya gidip üç gün orada kalmış ve yeniden Bağdat'a dönmüştür." Bkz. Muhammed Kernateki Hindi , *Tezkiretüt-Tarîk*, s. 98. "12 Rabiu's-Sâni 1232'de Kuveyt'e vardık. Diyorlar ki, Da-

Bağdad'dan gelen haberler doğrultusunda belirlemekte idiler.²² İranlı yöneticiler de, tabiiyetleri altındaki pek çok hacının buradan geçmesi sebebiyle, mezkûr yolun şartlarını iyileştirebilmek için Cebel hâkimleri ile temasa geçmek durumunda kalıyorlardı.²³

Hac ve Atabat seyahatnâmelerinde, hacıların ve züvvârın, bazı noktalarda karantinaya alındıktan sonra Bağdad'a girebildiklerine dair bilgiler mevcuttur. Buna göre ilk karantina noktası Basra idi. Kızıldeniz'den çıkıp Yemen sahillerini takip ederek Maskat'a ulaşan gemiler, buradan yollarına devam edip Buşehr limanına ve oradan da Basra limanına gelirdiler.²⁴ Hacıların ikinci bir karantina noktası Semave idi.²⁵ Bağdad'a girmeden uğranılan üçüncü ve son karantina mahalli ise Hanikeyn'di.

vut Efendi Bağdat Paşa'sı oldu. Esad Paşa da Muhammed Ali Mirza'nın yanına kaçı. Bazıları İstanbul'a gitti diyorlar. Allah bilir. 14. gün Muhammed Mirza'nın Bağdad'dan katli haberi geldi." Bkz. Tezkiretü't-Tarîk, s. 238.

²² "Bu gün 12 Şevval 1232 Perşembe. Bağdad'dan haber geldi. Bağdad'ı, Acem şehzâdesi Muhammed Ali Mirza almış. Bu haberden dehşete kapıldım. Bizim kervanın sağ salim dönmesi artık hayal gibi idi. Her işi Allah'a havale ettim." Bkz. Tezkiretü't-Tarîk, s. 182.

²³ "Şehzâde Muhammed Ali Mirza, Abdullah İbn Suud'a, Cebel yolunda hacıların haklarına riayet olunması sadedinde bir mektup yazdı. Kendisinin de iki-üç gün içinde Bağdad'a geleceğini söylediler." Bkz. Tezkiretü't-Tarîk, s. 98. Hac kervanlarına yapılan ardı arkası kesilmez korkunç baskınlar üzerine gerçekleştirilen uzun bir tahkikat neticesi, 1317'de, dini lider Şeyh Fazlullah-nur bu yolu İranlı hacılara yasaklamıştır. Bkz. Ferhad Mirza Gacar, *Sefernâme-i Ferhad Mirza*, s. 139.

²⁴ "Sabah, Basra'dan Bağdad'a hareket edeceği söylenen gemi hareket etmedi. Bize belediye şubesine gidip tıbbi muayenemizi yaptırmamız gerektiği söylendi. İster istemez bütün hacılar indik. Hepimiz muayeneden geçtik. Kimsenin hasta olmaması üzerine bize yolculuk izni verildi. Böylece Bağdad'a doğru yol aldık." Bkz. Mir Seyyid Ahmed Hidayeti, *Dastan-ı Ber-yaftegân*, s. 94.

²⁵ "Semâve'de karantinada idik. Çadırlarımız Fırat'ın kenarına kurulmuştu. Burasının hatırası yüreklerde büyüktü. Karantinanın bütün zorluğunu bize unutturmuştu. Cennetteymişiz gibi geliyordu bize. Karantina çalışanları hacıların etrafına kalın bir ip çekmişti. Pazarı karantina bölgesinden biraz daha uzakta kurmuşlardı. Etraftan pazara her şey getirilmişti. Çok ucuzdu. Medine'den çıkalı iki ay olmuştu. Ekmek, et ve hurmadan başka hiç bir şey yememiştik. Hacılar ne alacaklarını şaşırılmışlardı. Her şeye saldırıyorlardı. Herkes doyusuya alışveriş yaptı". Bkz. Efsârî Urumi, s. 223-224. "Buradan çıkışımız ve Semâve halkının da buraya girmesi yasaktı. Bizim "Rovze" (Şiilerin geleneksel olarak Hz. Ali ve Hz. Hüseyin ile ilgili mersiyeleri kendilerine mahsus bir teğaniyle okudukları ve o günleri ağlayarak yad ettikleri merasim) ve Fatihâ okumalarımızı seyretmek ve iştirak etmek için bütün halk buraya toplanmıştı. Karantinada kaldığımız on gün boyunca Osmanlı memurları oldukça dikkatliyidiler." Bkz. Efsârî, s. 204. Yazar kitabının ilerleyen satırlarında da karantina ile ilgili başka bazı bilgiler sunar.

Bu karantina noktalarına dair malumatı, hicri 1272’de Atabat ziyareti için Tahran’dan yola çıkan, Şah’ın adamlarından biri olduğu bilinmekle birlikte ismi meçhul kalan bir sefernâme yazarı şöylece aktarır: “*Hanikeyn’in karantina sorumlusu Hüseyin Efendi bizi sınırda karşılamaya geldi. Kendisine şöyle sordum: Efendim! Siz söylemişsiniz ki, Osmanlı devletinin aldığı karantina vergisi yarı yarıya indirilecektir. Bu İran padişahının arzusudur Bu hilaf-i kavliniz (yanlış sözünüz) niye tulû‘ eylemiştir (ağızdan çıkmıştır). İran padişahı bu mer-tebe ihtiyaç sahibi değildir ki, sizden böyle bir talepte bulunsun! Bunu söyler söylemez züvvâr etrafımızda toplanmaya ve kulak asmaya başladı. Bütün ziyaretçilerin arasında bu işte İran padişahının payının olduğu fısıldanmıştı. Avam halkın bu inancını değiştirmem için bunu açıktan Osmanlı yetkililerine söylemem gerekiyordu. Cevabında Hüseyin Efendi bu durumu inkar etti. Yemin ederek, “bu asılsız haberleri biz yaymadık” dedi. “Kim yaptı o zaman, yoksa bizim padişahımızı mı itham ediyorsunuz” diye üsteleyince de, bu konuyla bizzat kendisinin ilgileneyeceğini söyledi. Kafilemiz, Yüzbaşı Mirasker Ahmet Efendi ve onun muhafızları vasıtası ile korunuyordu. Mükemmel bir şekilde, sabaha kadar nöbet tutuyorlardı. Burada, karantinada 5 gün kalmak mecburiyetinde idik. Herkesten neden 15 Abbasî aldıklarını sordum. “Birçok sebebi var. Yolculuktan baygın hale gelmiş, yorgun, hasta düşmüş bütün züvvâr bu karantina merkezine gelir. Beş gün sonra da durumları düzelmiş, toparlanmış bir şekilde çıkarlar. Onlara bakım yapıyoruz. Yolculardan ne alıyorsak, onları Arap aşiretlerinin saldırılarından korumaları için askerlere ve koruculara veriyoruz. Bize bir şey kalmıyor” dedi. Ama yalan söylediğini adım gibi biliyordum. Mesele korumaların parası değildi. Zira bin asker ve görevli burada bulunuyordu. Ortada daha büyük paralar vardı. İran devletinde bile gelirlerin en çok olduğu yer bu geçiş noktalarından alınan vergiler olduğu halde onun böyle söylemesi mantıklı değildi. Bütün bunlar bir tarafa karantina çalışanlarına, özellikle de buranın reisi Hüseyin Efendi’ye, karakolda bulunanlara ve diğer Osmanlı asker ve memurlarına şöyle basiret gözü ile bir bakınca gördüm ki, bütün güçleri ve saygıları ile zâirleri korumaya ve rahat ettirmeye uğraşıyorlar. Sabah-akşam nöbet tutuyorlar. Zâirlere yumuşak davranıyorlar. Bir menzilden diğerine, zâirleri sağ-salim ulaştırmak için ellerinden geleni yapıyorlar. Hüseyin Efendi ve diğer görevlilerin bu yoğun ilgi ve çabalarından anlaşılıyordu ki, Osmanlı devleti yetkilileri bu konuda kesin emir vermişlerdi. İran devleti tebaasına iyi muamele yapılmasını, yumuşak ve mihriban davranışlar sergilenmesini istemişlerdi. İran padişahının, onların bu çabalarından memnun olması ve kulağına artık herhangi bir şikâyet gitmemesi için ellerinden geleni yapmaları istenmişti. Altıncı gün yolun emniyeti sağlandıktan sonra 2 bin ziyaretçi eşliğinde yola çıktık. Bir saat sonra 100 askerle ikinci noktanın zabiti bizi karşılamaya geldi. Kızıl Ribat’a girmiş olduk. Sayımız git gide*

*artıyor ve her yerde düzenle ve tertiple yol ahyorduk. Bakube'ye geldik. Kervan-saraya yerleştik. Bağdad'a 4 fersah kala zâirlerin çadırları kuruldu. Yine Bağdad valisinin gönderdiği askerler sabaha kadar bu kafiye beklediler.*²⁶

Şimdi de İranlı seyahatnâme yazarları içerisinde Bağdad/Kazımeyn'i diğerlerine nazaran daha iyi bir şekilde tasvir eden, gereksiz ayrıntılara ve sübjektif görüşlere yer vermeden konumuz bakımından faydalı bilgiler sunan **Sultan Murad Seyfüddevle'nin *Sefernâme-i Mekke***²⁷ adlı hac ve Atabat sefernâmesini, diğer hac-Atabat sefernâmeleri ile mukayeseli bir şekilde takip ederek konumuzu detaylandıralım.

Seyfüddevle Kimdir?

Sultan Murad, Kaçar şehzadelerinden olup İran şahı Fath-ali Şah'ın oğludur. Nasreddin Şah'ın Acudanbaşı (yaverler başı) ve Âstan-ı Kuds-i Razevî'nin mütevellisi unvanlarına sahiptir. Hicri 1279 yılında Tahran'dan resmi törenle hac farızasını eda etmek için ayrılan Seyfuddevle lakablı bu Şehzade, Kazvin, Bakü, Tiflis, Batum, Trabzon yolu ile İstanbul'a gelmiştir. Burada Osmanlı devleti görevlilerince resmi törenle karşılanarak bir süre ağırlandı. Ardından gemi ile Kahire'ye, oradan da Mekke ve Medine'ye gidip haccını eda etmiştir. Osmanlı devletinin o yılki özel konuğu olarak Surre-i Hümayün eşliğinde Şam kervanı ile önce Şam'a, sonra da Haleb'e uğramıştır. Birecik üzerinden Diyarbakır, Cizre, Bitlis, Tikrit ve Samarra yolu ile Bağdad'a vâsıl olmuştur. Burada Atabat ziyaretini yapmıştır. Neticede Seyfüddevle, Hille üzerinden geçerek Hanikeyn yolu ile ülkesine dönmüştür.²⁸

Onun yapmış olduğu bu hac yolculuğunu tüm ayrıntısı ile anlattığı mezkûr eserindeki Atabat ziyareti esnasında Bağdad/Kazımeyn'e dair verdiği malumat konumuz açısından önem arz eder. O, Bağdad'a giderken önce Tikrit'e uğramış, oradan Samarra'ya geçerek, buradaki Medfen-i Askeriye'nin (عسکرین) ve Meleviye (ملویه) Camisi'ni ziyaret etmiştir. Neccar Hanı'na inmiş ve Hâlis (خالص) yolundan geçerek Kazımeyn'in karşısına, Şatt'ın da sol tarafına düşen bağlık ve bahçelikler içindeki Fericât (فرجات) sarayını ziyaret etmiştir. Buradan da Kazımeyn'e vâsıl olmuştur.²⁹ Şimdi müellifin anlatımıyla Kazımeyn'in ve çevresinin durumu tasvire geçelim:

²⁶ Müellif Meçhul, *Rûznâme-i Vakâ'i*, s. 32-36.

²⁷ Sultan Murad Seyfüddevle, *Sefernâme-i Mekke*, Tahran 1364 (İntişarât-ı Ney).

²⁸ Döneminin aydın insanlarından kabul edilen Seyfüddevle'nin, Osmanlı topraklarına dair verdiği malumat ve Osmanlı yetkilileri ile olan münasebetleri açısından da bir hayli önem arz eden bu eseri, mutlaka tercüme edilip ilgililerin dikkatine sunulmalıdır.

²⁹ Seyfüddevle, *Sefernâme-i Mekke*, s. 210.

Kazımeyn

Kazımeyn'in Genel Durumu: "Kazımeyn bir kasabadır. Buranın verimli alanları şehrin kendi mesafesi kadar Şatt boyunca uzayıp gider. Bağları daha çok Şatt'ın kenarına doğrudur. Bu kasabanın eski adı Mekâbir-i Kureyş (مقابر قریش) idi. Bugün ise Kazımeyn denmektedir.³⁰ Binalar tuğla ve kireçle inşa edilmiştir. Bağ, bahçe ve meyve mebzuldür. Nüfusu iki bin aileden fazladır.³¹ Burada bütün sıcak iklim meyveleri bağlarda yetişir. Kasabanın binaları fena değildir.³² Küçük bir pazarı vardır.³³ Gelen ziyaretçiler için birçok kervansaray yapılmıştır.³⁴ Beş altı hamam³⁵ bulunmaktadır. Halkının çoğu ise Arap ve

³⁰ "Beled el-Kazım, Cevadiyye ve Şuniziyye diye de anılır. Kazımeyn'deki İmam Kazım'ın kabri "Meşhed-i Bab el-Tin" olarak da bilinir. Bunun sebebi Abbasiler zamanında İmam Kazım'ın buraya defnedilmesidir. Halk, devlet yetkililerinden çekinip ziyaret etmekten korktuğu için, burayı bu müstaar adla anar ve ziyaret ederdi. Burada bulunan ziyaret yerleri: İmam Musa Kazım, İmam Cevad, Mescid-i Cami Kazımeyn, Abbasi halifelerinin kabirleri, İbrahim b. Kazım'ın kabri, Şeyh Müfid'in kabri, Hacı Nasireddin Tusî, Âl-i Büveyh veziri İbn Mühelleb, Gazi Ebu Yusuf ve Ferhad Mirza Mutemidüdevle'nin kabridir." Bkz. Cezairî, s. 169.

³¹ Seyfüddevle'nin burayı gördüğü tarih 1279 senesidir. 1249 yılında burayı gören Zeynelabidin Şirvanî: "Bağdad'a bir fersahlık yerde olan ve ruhları coşturan bu şehir, dağ tarafına doğru genişleyerek Şatt'a doğru uzanır. Burada şu an 3 bin kadar ev vardır." demektedir (Bkz. Şirvanî, s. 777). Abd el-Âli Han Edibü'l-Mülk Kaçar, , 1273 yılında gördüğü bu şehrin nüfusunu 5 bin hane olarak yazarken (Bkz. Edibü'l-Mülk Kaçar, s. 90), Jean Oben 1286 yılında Kazımeyn'in 7-8 bin ahlisinin olduğunu söyler (Bkz. Jean Oben, İnan-i Emruz s.370).

³² "Kazımeyn'in 12 mahallesi ve 7 kapısı vardır. Bunlar: Bab el-Gariş, Bab el-Kible, Bab el-Murad, Bab el-Sahib el-Zaman, Bab el-Ferhadiye, Bab el-Ayne, Bab el-Mescid'dir." Bkz. Jean Otter, s. 338-340.

³³ "Kazımeyn pazarı her ne kadar küçük olsa da geniş ve sefalıdır. İstanbul'dan Bağdad'a kadar benzeri olmayan bir pazardır. (Bkz. Mesir-i Talibî, s. 338). "Kazımeyn'de abanos, sandal ve uddan yapılmış taraklar satan çok sayıda dükkan var. Hediye için bolca tarak aldık." (Bkz. Efsari, s. 236). "Kazımeyn'de toplanan hacılar Mekke'ye gitmek üzere yol hazırlıklarını tamamladıktan sonra haretek ettiler. Yolda bize lazım olacak olan bazı eşyaları almak için Kazımeyn'de vaki olan Hurr suyunun kenarında kurulmuş pazara gidildi. Bu kafilenin içinde Kirmanşah'tan da 50 kişi vardı." (Bkz. Sefername-i Zahiru'l-Mülk, Sefername-i Mekke, s. 234).

³⁴ "Adet olduğu üzere her Cumaertesi günü 2-3 bin Bağdadlı zâir, kadınlı erkekli olarak Dârusselâm'dan Kazımeyn'e gelir ve İmam Kâzım, Cevad ve oğullarının kabirleri bu ziyaretçilerle dolup taşar." (Bkz. Edibu'l-Mülk, s. 93), Ağa Necefi Kuçan, burada kaldığı müddetçe kervansarayda bir hücre kiralamış, sabah-akşam sadece Cavideyn ve Kazımeyn'de ziyaret ile meşgul olumuştur." (Bkz. Ağa Necefi Guçan, Seyahat-i Şark, s. 365). "Kazımeyn'de 5 ribat ve 4 hamam var." (Bkz. Edibu'l-Mülk, s. 90).

Buraya gelen ziyaretçiler, bu zikredilenlerin dışında yerel halkın evlerinde de ikaamet etmekte ve böylece kalacak yer sıkıntısı yaşamamakta idi. "Kazımeyn'deki insanlar, İranlıların girişile evlerini kiraya vermek için hep birden karşılamaya gelirler. Evlerini kiraya vermeye büyük bir meyilleri vardır. Böylece zâirler, bu mubarek

Acemdir. ³⁶ Kazımeyn'den Bağdad'a bir saatlik bir mesafe vardır. ³⁷ Şatt'ın kenarındaki her yer bağlık ve bahçeliktir. Hurmalık ve ziraat yerleri her yeri kaplamıştır. ³⁸

Umumi havası ve demografik yapısı itibariyle mezkûr sefernâmeye bu şekilde yansımış olan Kazımeyn'de ikameti, diğer bütün zâirlerin yanı sıra, bilhassa Atabat ziyareti için İran'dan gelen yüksek sınıflara mensup kişilerin de tercih ettiğini anlıyoruz. Bu kimseler Ser-i Râh-i Atabat (Atabat yolunun başlangıcı) olan Bağdad'da ikamet yerine, ³⁹ kendilerini daha iyi hissettikleri ve

yerde açıkta kalmıyorlar. Bu türbelere kendilerini adanmış insanlar, İranlılara çok saygılı daranıyorlar.” (Bkz. Pirzâde Hacı Nainî, *Sefername-i Hacı Pirzade Naini*, s. 312). “Bağdad'a vârid olduk. İran Karperdazı'nın adamları bizi karşıladı. Selâmetle köprüden geçtik. Kazımeyn'e gitik. Dellalların feryadları göğe çıkmıştı. Her biri evlerini kiralamak için birbirini eziyordu. Sonunda Molla Abbas Rovzehanî'nin evinde konaklamaya karar verdik.” (Bkz. *Duhter-i Ferhad Mirza*, s. 274k).

³⁵ İranlı ziyaretçiler, ziyaret âdâbının bir parçası ve bir İslâm geleneği olarak şehre girer girmez önce hamama gider ve kendilerini ziyaret için hazırlarlardı. “Şehre girer girmez ziyaret için hemen hamama girdik.” (Bkz. *Duhter-i Ferhad Mirza*, s. 274; Muhammed Ali Sedidü's-Saltana, *el-Tetkik fi-Seyr el-Tarik*, s. 312). “İrak'ın bütün hamamlarında kuyu suyu kullanılır. Yanlızca Şatt'ın kenarlarındaki hamalarda Dicle'nin suyunu tulunba ile çekerler. İran hamamları ile buranın hamamları arasında hiç bir benzer taraf yok.” (Bkz. Melik el-Kelam Mecdi Sakkızı, *Sefername-i Mekke* s.124). “Bizi karşılamaya Şeyh Taha geldi. Bizi alıp kible kapısına yakın Kazımeyn'deki evine götürdü. Eşyalarımızı bırakır bırakmaz ziyaret için hamama gittik. Gittiğimiz hamamı Hisamü'l-Mülk Hemedanî yaptırmıştı. Bu hamamın bizim için diğer hamamlara göre tabiki özel bir yeri vardı. Ama bunun da suyu buradaki bütün hamamlarda olduğu gibi tuzlu idi. Ertesi gün bütün akvam ve yakın dostları ziyaret ettik.” (Bkz. *Mişkât el-Musafirîn*, s. 58).

³⁶ “Kazımeyn'in ahalisinin üçte ikisi İranlı ve Şii'dir.” (Bkz. Jean Oben, s. 370).

³⁷ “Hiç Kazımeyn'den Bağdad'a bir saatte gidip döneceğimi tahmin etmezdim. Ayrıca da buradan hacca giderken Mekke'ye giriş yapabilmek için İngiliz pasaportu almamız gerekeceğini düşünmezdim. (Yıl 1340)” (Bkz. Cezairî, s. 54). Kazımeyn, Bağdad'a 8 km (1 fersah) yakındır (1 fersah yaklaşık 8 km eder). Bu mesafe at arabaları ile gidilip gelinir. Kazımeyn'den gidiş-geliş vagonlu at arabası ile yapılıyor. Yarım saatte bir atların çektiği bu vagonlu aracın biri Kazımeyn'den, diğeri de Bağdad'dan hareket ediyor. Kişi başına 2 gumri, 1 kıran alıyorlar.” (Bkz. *Veziir-i Vezairî*, s. 227). “Şeyh Cevad Rovzehan ile tranvay iskelesine gidip Bağdad'a yöneldik. Tranvay aynı kaleskeye benzeyen ve tren yolunda giden bir araçtı. Yola demir raylar döşemişler. Ama buharla giden makine yok burada. Onun yerine atla çekiyorlar. İstanbul'da da vardı bu. Bununla Bağdad iskelesine geldik.” (Bkz. *Efşar*, s. 236).

³⁸ “Kazımeyn'de, bağların arasında bir makbereye rastladık. Burası Zübeyde makberesi olarak meşhur idi. Şatt'ın bütün kenarı bağlarla dolu. Suyun biraz alçakta kalması sebebi ile çarklarla çıkarıp getiriyorlar.” (Bkz. *Efşarî*, s. 236).

³⁹ Atabat'a geldiklerinde vakitlerinin çoğunu Necef ve Kerbela'da geçirirler, böylece hem İranlılarla görüşür, hem de dinen önemli olan ziyaretgâhlarda ibadet ederlerdi. Osmanlı devleti yetkilileri ile yapılacak resmi görüşmelerse Bağdad'da gerçekleştir-

ibadetlerini daha rahat olarak yapabildikleri Kazımeyn'e geçiyorlardı. ⁴⁰ Özellikle "Erbain" günlerinde Kerbela'da olmak için Bağdad'dan hareket edildiğinde de, bunlardan bazıları büyük meblağlar verip özel araba kiralardı. ⁴¹ Zira onlar için bu geceleri orada ihya etmek kaçırılmaması gereken önemli bir fırsattı.

Söz konusu sefernâmelerde Osmanlı devletinin Kazımeyn'de takip ettiği politikanın izlerine⁴² ve İranlı züvvâra karşı kötü davranışlarının örneklerine

şirdi. İşte bu ilişkileri ve ziyaretleri anlamak bakımından Atabat sefernâmeleri bir hayli önem taşır.

⁴⁰ "Her ne kadar Bağdad şehri yol bakımından İran'dan gelenler için daha elverişli ise de, İranlıların çoğu kalacak yer açısından daha ekonomik bir şehir olan Kazımeyn'i tercih ederlerdi. Bu yüzden kervanların çoğu Kazımeyn'de dururdu. Şii mezhebinden olan İranlılar, Sünnî bir şehir olan Bağdad'dan geçip gitmek zorundalardı. Buranın çocukları, delileri ve ayak takımı, bu yorgun ve uzak yoldan gelen ziyaretçilere laf atarak, arkalarına takılıp giderek eziyet etmekten hiç çekinmezlerdi." (Bkz. Jea Diyo-lafua, İran Kelde ve Şuş s. 608).

⁴¹ Cezairî de 60 rupi gibi olağanüstü bir para vererek araba kiralamış ve Bağdad'dan Kerbela'ya gitmiştir (Bkz. s. 159).

⁴² "Her ne kadar Osmanlılar koyu Ehl-i Sünnet inancını taşıysalar da, Şii Müslümanlar Kazımeyn'deki ziyaretler esnasında ve mübarek kabirlerde -bu mekanlar Bağdad'a, yani devlet merkezine yakın olsa da- takıyye yapmazlar. Yine Samarra, Necef ve Kerbela'da da "Rafizilere" küfür ve eziyeti reva gören hareketler azdır. Bu ibadet yerlerinin bütün çalışanları ve burada yerleşmiş bulunan bağluları Şii mezhebindedirler ve bunu aleni olarak da gösterirler. Osmanlılar, her ne kadar Şii'leri buralardan başka yerlerde gözlerinin önünde bile görmek istemeseler ve yüzlerine tükürseler de, buralarda bu insanları kabul etmekten ve görmezlikten gelmekten başka çareleri yoktur. Bunun sebebini sordum. Bazıları buraların Osmanlı toprağı olduğunu ve böyle şeyler olmayacağını, bazıları da buranın İran'a yakın ve komşu olduğunu ve İran şahından çekindiklerini söyledi. Bu, bana göre pek de kabul edilebilecek bir şey değildi. Benim nazarımcı, Şii'lerin İmamlara olan şefkat ve muhabbetleri, Osmanlıların içindeki tamahkar duygularını çoğaltmıştır. Buraya gelen züvvâra yapılacak herhangi bir müdahelenin, mutlaka ters tepki yapacağını bilirler.

Osmanlı'nın buralara tazim göstermesi, buradaki kabirleri ayakta tutması ve korumaya çabalaması zâhirdir. Bâtında, bu ibadetgâhların korunmasında hâlisâne hiç bir çaba göstermemektedirler. Bunun delilini, ilk olarak kendilerinin bizzat buralara gelip de ziyaret etmemelerinde, ikinci olarak da zâirlere olan merhametlerinin azlıklarında, onları alabildikleri kadar altın, para, giysi ve bilimum vergiye tabi tutmalarında rahatça görmek mümkün. Geçit yerlerindeki zor kullanma, dayak ve kötü müâmele de cabası. Bunun yanında ziyaretçilerin yolculukları esnasında, durumlarının daha da iyileşmesi için hiç bir şey yapmamaktadırlar. Yine Dicle'den geçmek isteyen zairler, Samarra yolunun münbit arazilerinden birine bitişik dar bir yeri kullanmaktadırlar. Sonunda buranın köylüleri, durumu Paşa'ya arzemiş, şikayette bulunmuşlardı. Ziyaretçilerin geçit yeri olan bu nâmünasip yerde, onları yedirme, içirme ve konaklatma sorumluluğu bu köylülere ağır gelmekte ve bunun için de devletin burada imkanları olan bir geçit yeri yaptırmasını istemekte idiler. Başka bir sebep de tam bu noktada Şatt birkaç şubeye ayrılarak genişlediği için, geçişler oldukça zor yapıyordu.

de rastlamaktayız. ⁴³ Bu menfi tutum, buraları gezen yabancıların gözünden de kaçmamıştır. ⁴⁴ Ancak Osmanlı devletinin merkez şehirlerinden olan Bağdad'da Şiiiler için önemli sayılan bazı ziyaret yerlerinin hâlâ ayakta kalmış olması da, İranlı Şiiilerin şaşkınlık ve hayret içinde dile getirdikleri bir husustur.

⁴⁵

Gemi gün boyu bir defadan daha fazla gidiş-geliş yapamıyordu. Sahilin kenarlarında da zâirlere yetecek kadar hizmet olmadığı için, ziyaretçiler güneş altında saatlerce beklemek zorunda kalıyordu. Sabah kalkan ziyaretçiler, öğlene kadar Şatt'ın kenarında toplanır, eğer gemi yolcuların yükü ile dolarsa, züvvâr çaresiz ertesi günü beklemek ve geldikleri yere geri dönmek zorunda kalırlardı. Bu da büyük bir zaman kaybına ve uzun bekleyişlere yol açıyordu. Bunun yanında yolculuk boyunca gelip-geçenler için Şii ileri gelenleri tarafından yaptırılan kervansarayların tamamı yerleşim yerlerine bitişik olarak yapılmıştır. Ancak geliş-gidişlerin fazlalığı sebebi ile bunlar viran olmuş ve kullanılamaz hale gelmiştir. Hiç bir onarım da yapılmamaktadır. Görüldüğü üzere Osmanlılar, Kazimeyn'de züvvârın işleri ile ilgilenmemekte ve önem vermemektedirler.” (Bkz. Mesiri Tâlibi, s. 400).

⁴³ *“Osmanlı mübaşirlerinin davranışları her şeye bahane getirir tarzdaydı. Örnek olarak tezkire kontrolünde, Hanıkeyn sınırında, Bakube köprüsünden geçerken, Müseyyeb'de, Bağdad'da ve diğer yerlerde İran uyruklu olanlara çok kötü davranıyorlar, hiç saygı göstermiyorlardı. Şiiilerin ve zâirlerin kalplerini kırıyorlardı. Çoğu işlerde kötü söz ve bühanda bulunuyorlardı. Din ve mezhebe sövme mevcuttu.” (Bkz. Mirza Hanlarhanı İtisamü'l-Mülk, Irak Ez Did-i Seyyahan ve Cihangerdan , s. 1424).*

⁴⁴ *“Sünilerin Şiiilere olan kininin şiddetini Bağdad meydanlarında görmek mümkündür. İran kervanları Bağdad'ın doğu kapısından girmeye başladığı andan itibaren çocuklar ve başıboş gezen işsiz güçsüzler, bunlara yaklaşır olay çıkarıyorlar, ağızlarına küfür ve kötü söz alırlar. Elbette Şii ziyaretçiler soğukkanlı olmalı ve bu eziyetlere tahammül etmelidirler. Hiç bir zaman Osmanlı hükümeti yetkililerine şikayet etmek gibi bir yanlışlık yapmamalıdır. Bu zaman kaybından ve alayla sonuçlanacak bir davranıştan başka bir şey değildir. Bunun yanında o anda eli uzun çocuklar tarafından soylumaları da an meselesidir.” (Bkz. Dıyalofua, s. 577).*

⁴⁵ *“Bugün köprüünün yanındaki Şeyh Küleyni'yi ziyarete gittim. Bu zat Davut Paşa mahallesinde gömülüdür. Ziyaret mahalli kapalı idi, açtılar. Her ne kadar kubbesi ve mezarı pislikten geçilmiyorsa da, Şiiiler buraya önem vermiyor ve buranın korunmasına ihtimam göstermiyorlarsa da, sevindirici olan şey Bağdad gibi Ehl-i Sünnet'in merkezi sayılan bu şehirde böyle bir yerin tamamen ortadan kaldırılmamış olmasıdır. Bu bile büyük bir mucizedir.” (Bkz. Dastan-ı Ber-yafteğân, s. 67). Birkaç gün Kazimeyn'de kalan Ağa Necefi Koçan da bu kabri ziyarete etmek ister. Yanındaki dostları ile günlerce Şeyh Küleyni'nin kabrini arayıp soruşturur. Nihayet yanındakilerin bu işi beceremedikleri, onları Şii sanmadıkları için bu kabrin yerini onlara söylemedikleri kulaklarına fısıldanır. Bağdad'da kimse onun kabrinin yerini söylememiştir. Bunun üzerine Ağa Necefi Koçan işin kendine düştüğünü fark etmiş ve sormaya başlamıştır. Daha ilk sorduğu Bağdatlı, onun Şii olduğunu gözlerinden anlamış ve kabrin yerini ona söylemiştir. (Bkz. Seyahatnâme-i Şark, s. 365). “Kazimeyn'deki İmamların türbesinde bulunan keşdâr (kapı görevlisi), Hasanî Seyyidlerindendi. Bu adama çıkarken özellikle bir dinar bahşiş verdim, çok şaşırıldı. Arkasındaki adama fısıldayarak “bu pis bir Rafizi'dir” dedi ve parayı fırlatıp attı. Hiç orali olmadım.” (Bkz. Cezairî, s. 54).*

Kazimeyn Türbesi'nin Durumu: Burası büyük ve sağlam bir binadır. Safeviler dönemi sultanlarından kalmaz. ⁴⁶ Harem duvarında mükemmel olarak işlenmiş muarrak kaşiler vardır. Kabrin zârihi (demir parmaklıkları) çelikten, gayet zevkli bir tarzda yapılmıştır. Harem arkasında küçük bir cami bulunur. İran Şebistanî mimarî hususiyetinin bir simgesi olan bu cami, Safeviler zamanında inşa edilmiş iki yüce minaresi ile Harem'e nâzır bir konumdadır. İran sadrazamı Mirza Şefî'î, Hakan'ın emri üzerine Kazimeyn türbesinin içindeki aynakari ve nakkaşi işlerini yaptırmıştır. Buradaki iki kümbeti de merhum Hakan altınla kaplatmıştır. ⁴⁷

⁴⁶ “Hicri 914 yılında Şah İsmail Bağdad'a girdi. İmam Musa Kazım'ın zârihini (kabrin etrafını çeviren geçmeli demir) yaptırdı. Halifetü'l-hulefâ lakabını aldı. O, bir çok tâciri Bağdad'a getirerek burada ticaretin gelişmesini sağladı. Hicri 941'de Sultan Süleyman Bağdad'a girdi. Burada Ebu Hanîfe'nin kümbedini yaptırdı. Ayrıca camiler ve medreseler inşa ettirdi. Geylanî hazretlerinin kabrini tamir ettirdi. Aynı zamanda Şah İsmail'in yarım bıraktığı yerden, İmam Kazimeyn'in ziyaretgâhını tamamlattı. Burası için vakıf arazileri belirledi.” (Bkz. Şuşterî, Tuhfetü'l-Âlem, s. 185). 1286 yılında Bağdad'ı ziyaret eden Jean Oben, İmam Kazım ve ziyaretgâhını şöylece tasvir eder: “X. yüzyılda Büveyhîler Şiraz'dan Abbâsî devletine kafa tuttuğu zaman, mezhebi taasublarının nişânesi olarak yaptıkları ilk şey imamların kabirlerini yaptırmak ve yüceltmek olmuştu. O zaman küçük bir şehir ortaya çıktı. Bu Kazimeyn'di. Bu şehir tarih boyunca Sünnî-Şii ihtilaflarına sebep oldu. İmam Kazım diğer imamlarla kıyaslandığında kahramanlık sıfatı ile hiç bir zaman öne çıkmaz. O imamlar arasında daha çok el altında, ulaşılabilir bir imamdır. Halka yakındır. Bundan dolayı kendisine “Ebu'l-Hevâic” denir. Hristiyanlıktaki St. Antouan du Pado'nun görevini, Şii dünyasında icra eder diyebiliriz. Mihriban, affdici, bağışlayan, gözeten, görmezden gelendir. Bu yüzden bütün Şiiler onun yanına koşarlar. Onu asıl sevenler, işte onu ziyarete gelenlerdir. Şunu da unutmamak lazım ki, onun kabrinin olduğu yer, tam da diğer Atabat ziyaretlerinin yapıldığı yol üzerine düşer. Burada gözden kaçırılmaması gereken bir nokta da şudur: Her ne kadar zâirler önce Samarra'ya gitmeyi tercih etseler de (bu takdirde Bakube köprüsünden ya da Diyale suyundan geçerler.), yine de tamamı Kazimeyn'e gelir. Burada bir müddet mutlaka kalırlar. Kazimeyn'de görülecek ve temaşa edilecek ilginç bir yer yok. Şehrin tek cazibesi, bu türbenin ziyaret edilmesidir. Ancak yine de buranın bir din merkezi olma özelliği falan yok. Elbette türbenin avlusundaki odalarda talebeler okumakta ve ilmi tartışmalar yapmaktalar. Buranın en meşhur müctehidi, Dizful'dan gelen Şeyhu'l-İslâm Muhammed Ta'ki'dir. Kendisi, şehirde, oldukça önemli bir şörete sahiptir. Ama Kerbela ve Necefteki ulemanın eline su bile dökemez. Şiiler bu şehre ve bu şehrin kudsiyetine, diğer iki şehre verdikleri kadar önem vermezler. Buradaki topraktan değil de, Kerbela toprağından mühür ve tesbih yaparlar.” (Bkz. Jean Oben, s. 370-376.).

⁴⁷ “Kazimeyn'in ravzasının süslemesi, her ne kadar Kerbela ve Necef kadar şatafatlı olmasa da, feza ve yüzey işlemleri bakımından onlardan daha güzeldir. Kümbedin dışı yoğun altın kaplama yapıldığı için ta beş fersah yoldan ışık saçar, kendini ziyaretçilere sunar. İçi ise baştan başa Kerbela ve Necefteki gibi kaşkaridir.” (Bkz. Mesiri Tâlibî, s. 399).

Avlu: Buranın büyük avlusu, merhum Hakan devrinde Muhammed Hüseyin Han Karagözlü Hemedanî tarafından yaptırılmıştır. Bugünlerde bu yapıların bazısı harap olmaya yüz tutmuştur. Şeyh Abdülhüseyin Tehranî, Nasreddin Şah Kaçar tarafından bu işe memur edilmiş ve hâl-i hazırda buraları tamir ettirmektedir.⁴⁸ Muhtelif kimseler tarafından buraya hediye⁴⁹ edilmiş altın ve gümüşten mamül şamdan ve lambalar burayı süslemektedir. Avlunun arka tarafına doğru, doğu cihetine bakan kısmında, bir türbe daha vardır. Buranın şebekeleri avluya kadar uzanır. Burası Ebu Yusuf (r. a.)'un defnedildiği yerdir.

50

⁴⁸ Buranın tamiratı ile ilgili sefernâmelere yansımış çeşitli bilgiler mevcuttur: “Emrimizle Şeyh Abdu’l-Hüseyin Tehranî, türbenin her iki tarafını, eyvanını, sütunlarını, tavanını mükemmel bir biçimde kâşiledi.” (Nasreddin Şah ,Sefernâme-i Nasreddin Şah Kaçar, s. 97 (1297 yılı)). 1299 yılında burada olan Efsârî: “Kazimeyn’in avlusunu Nevvâb Hacı Mutemidü’-Devle tamir ettirdi. Nevvâb Vâlâ’nın vekili Hacı Abdülhadi Esterabadî, buranın mübarek avlusunu tamamen söktürüp yeniden döşetti ve bütün hücreleri tek tek düzelitti. Her yeri kaşkari yaptırdı. Artık gelen naaşlar taşların pratik bir biçimde hemence kaldırılması ile zahmetsizce gömülebiliyor. Bütün avluyu büyük parça taşlarla dümdüz döşedi. 3 adet olan kapıya dördüncüsünü ekledi. Hâl-i hazırda işleri devam etmektedir. Gerçekten de bu şahıs Ehl-i Sünnet arasında Şiîlerin medar-ı iftiharı oldu. Bunun için Allah, ona, dünyada ve ahirette karşılık versin.” (Efsârî, s. 236). “Kazimeyn’in sahni yıllardır virandı. Abbas Mirza Nâib el-Saltana’nın oğlu merhum Nevvâb Ferhad Mirza Mutemidu’-Devle, 100 bin Tümen üzerindeki nezriyle burası için Osmanlı devletine pişkeş verdi. Buranın avlusunu yaptırdı. Çepeçevre eyvanları, odaları, hücrelerin dışlarını, bütün sütunları elden geçirtti ve kaşkarilettirdi.” (Hâc Pirzâde Nainî, s. 312 (1305 yılı)). “Bağdad’dan ubur ettik/geçtik ve Belde-i Tayyibe olan Kazimeyn’e menzil ettik/indik. Ebu Hanife’nin şâkirdi Ebu Yusuf’u ve Şeyh Müfid’i ziyaret ettik. Bu iki türbeyi Ağa Muhammed Kaçar tezhib ettirmiştir. Hânenin revakını ve avlusunu merhum Hacı Alihan Zengine tamir ettirmiştir. İran ahalisinden olan tâcirler ve zâirler burada “Hakullah” görevlerini yerine getirirler.” (Ağa Ahmet Kirmanşahi, Mirat el-Ahval Cihannümâ, s. 148-149). “Kazimeyn’in künbedi, Muhammed Han Kaçar’ın ihtimamıyla altın siva ile kaplanmış. Avlusu, duvarları ve pencereleri mukemmel bir tarzda dervazelere kadar yapılmıştır. Burası Hindistan valisi Asifu’-Devle’nin gönderdiği para ile tamir edilmiştir.” (Mesiri Tâlibi, s. 398)..

⁴⁹ “Özellikle Muhterem Hazret-i Şehriyar’ın Kazimeyn’e hediye ettiği çehelçerağ ve lambalara gereken bakım burada yapılmıyor. Daha önceki orjinal lale lambaların yerine yakışık almayan, uymayan başka lambalar takılmış. Ama Samarra’daki bu çehelçerağlar her gece yanıyor ve düzenli olarak bakımı yapılıyor.” (Mesiri Tâlibi, s. 389).

⁵⁰ Seyfü’-Devle, Sefernâme-i Mekke, s. 120. Diğer sefernâmelerde de Atabat ziyaretlerinde İranlı hacıların ve züvvârın ziyaret âdâblarına dâir pek çok bilgi mevcuttur: “Ağa Şeyh Tâlibi’nin konağına gittik. Hemen hamama giderek kendimizi ziyarete hazır ettik. Giriş izni duasını okuduktan sonra haremın kapısını öptük, kabri selamladık. Bu yaptıklarımız bana ömrümde tatmadığım bir ferahlık duygusu verdi.” (Sefernâme-i Atabat ve Mekke, s. 142). “Mübarek avluya girer girmez izin duasını okuduk ve ziyaret duasını ettik. Buranın mütevellisi içeriyi açtı ve kabrin olduğu yere

dâhil olduk. Şeyh Cevad ziyaretnâme-hân (ziyaret duası okuyan) bizi evine götürdü ve orada kaldık.” (Efşari, s. 236). “*La tedhulü buyûte’n-nebiyyi (nâsi) illâ en yu’zine lekum*” (size izin vermedikçe Nebî’nin (insanların) evlerine girmeyin) âyeti gereği izin duasını okuduk ve ziyarete başladık.” (Edibü’l-Mülk, s. 89). “Hacı Şeyh Sâlih adında ziyaretnâme-hân durdu. Önce izin duasını okudu. Böylece dâhil olduk. Her gün iki kere akşam-sabah ziyarete gidiyorduk.” (Seyahatnâme-i Şark, s. 169). “Kazimeyn’e girer girmez Âsitâne’yi öpmek için hareme yollandık. Ziyaretnâme-hân bizim için ziyaretnâme okudu.” (Mişkâtü’l-Musâfirin, s. 96). “Burada okunan rûzeler, Fâtihalar ve dualar bir başkadır. Kazimeyn’de bulunduğumuz ikinci gün mükemmel bir rûze okundu. Asıl rûzeyi burada, bu topraklarda dinleyeceksin ki, manasını derk edebilesin.” (Efşari, s. 224). “Burada Arab kardeşlerimizin okuduğu Kur’ân ve dualardan çok müteessir olduk.” (Mişkâtü’l-Musâfirin, s. 58). “Buradan ayrılış yüreklerine hüznün verir. Son gün kalplerimizi yakan ve gözümüzü yaşla dolduran: “Allahümme la-tec’al ahir el-ahd minnâ” duaları ile Âsitâne-i Arş-ı Melayir-i Derbar’dan ayrıldık. Tebriz’e doğru yollandık. Uğurlamaya gelenlerle vedalaşıp sefer duası da kulaklarımıza okunduktan sonra kecavelere oturup yola koyulduk.” (Mişkâtü’l-Musâfirin, s. 110). Bazen de yeni yıl, İranlıların ziyaret zamanına rastlardı. Bu taktirde yeni yıl merasimleri bu mukaddes mekanda gerçekleşirdi: “10 Cemaziye’l-Evvel 1299 tarihi İran takvimine göre yılın son günüdür. Dostlarımız bu günde de diğer günler gibi Kazimeyn’de ziyaretle meşgul oldular. Hacı Mirza Ebu’l-Kâsım yeni yıl ve tebrik merasimi için Harem’deki kutlamalara gitti. Ben muhtemel izdiham nedeni ile menzilde kaldım ve bu günde dinlenmeyi seçtim. 11 Cemaziye’l-Evvel. Bu gün Acemelerin yeni yılı. Harem’deki sıkışıklıkta ve izdihamda zor anlar yaşanmış ve bayılanlar olmuştu.” (Efşari, s. 247). “Bu yıl 1328. Yeni yılı Kazimeyn’de, Harem’de geçirdik.” (Emin el Şer Hoyi, Sefername-i Atabat, s. 513). “Burada çok sayıda dilenci vardır. Bu dilenciler özellikle İran’dan gelen zengin misafirlerle ilgilenirler. Kazimeyn’de dilencilerin pençesinden zor kurtulduk.” (Duhter-i Ferhad Mirza, s. 274).

Kazimeyn’e yabancıların ziyareti her zaman sıkıntı doğurmuştur. Bunlar yazılan hatıratlarda da açıkça ifade edilir: “Kazimeyn küçük ve halkının tamamen İranlı olduğu bir şehirdir. İmam Kazimeyn’in kabri bize İsvilere (Hristiyanlara) yasaktır. Görmek ve ziyaret etmek mümkün değil. Bu kadar yaklaşmış olmamıza rağmen dönmemiz gerektiğini anlamıştık. Çünkü bizim gelişimizle durum öyle bir raddeye varmıştı ki, Türkler bile bizim için bir şey yapamaz, bizi koruyamazdı artık. İranlılarla da kavgasız ve gürültüsüz konuşmak burada mümkün olmazdı. Burası kendilerinin (zâhiren olmasa da) yıllarca hüküm sürdüğü toprakların içinde ellerinde kalan tek yerleri idi. Elbette burada yalnızca mezhebî/dinî bir imtiyazları vardı. Biz kendi başımıza, korumalar olmaksızın buraya gelsek ve doğruca Şiilerin dini liderleri ile konuşup, İsfahan ulemâsının verdiği fetvaları hatırlatıp burada bunlara uyulmasını istesek, eminim ki bu yerleri görmekte başarılı olabilirdik. Ama artık iş çığrından çıkmıştı bir kere.” (Jean Diyolafua, s. 618). “Kazimeyn Mescidi, çok büyük bir ihtiram ve tekaddüsle Şiilerce övülür. Şîî itikadına göre bir Avrupalının değil ziyareti, buraya bakması bile onu pisletecek bir davranıştır. Buna rağmen biraz olsun yakınlaşabiliştik. Bizim yakınlaşmamızla birlikte küfürler de başlamış oldu. Kolayca anlaşılıyordu ki, bu atılan laflar bizeydi ve birkaç saniye içinde ortalık karışacaktı. Hemen oradan uzaklaştım.” (Henri Painer, Sefername-i Henri Paynder, s. 349). “Bağdad’a girdiğimizde, Kazimeyn’de ortalığın karıştığını gördük. Ne olduğunu sorduk. Aşura günü yüksek rütbeli bir Yahudî, Müslüman kadın kıyafeti giyerek Musa b. Ca’fer’in azadarlığı gününde hareme girmiş, erkekler tarafında durmuş. Tam da bu günlerde kadınlar ve erkeklerin yerleri ayrıldığı için hemen malum olmuş. Kendisine kadınlar

Muazzam Köyü: Kazımeyn'in tam karşısında Şatt'ın diğer tarafında bir köy vardır. Ebu Hanife'nin kabri buradadır. Ebu Hanife Kufi bu köydendir. Ehli Sünnet, ona, İmam-ı Azam dediği için, buraya da Muazzam/Muazzamiye denilir.⁵¹ Burada beş yüzün üzerinde aile yaşamaktadır. Binaları çok da sağlama benzemiyor. Şatt'ın kenarında hurma, turunç ve meyve bahçeleri uzanmaktadır. İmam Azam'ın asıl binası küçük bir kaledir.⁵² Bunun yanında bir türbe, bir mescit, minare ve tekke vardır. Binaları gayet sağlamdır. Altın ve gümüşten yapılmış şamdan ve lambalar, Osmanlı padişahları ve paşaları tarafından buraya hediye edilmiştir.⁵³ Gümüş bir zârihi vardır. Halkın tamamı Arab'tır. Çoğu ayakkabıcılıkla uğraşır. Kahvehaneleri oldukça kötüdür. Şatt'a daha önce bir mesnâye (مسنایه)⁵⁴ yapılmış, ancak bir sel burayı yıkmıştı.⁵⁵ Bir müddet evvel burasının tamiri için Hindistan'dan bir miktar para gönderilmiş, Osmanlı devleti yetkililerinin himmeti ile de buraya yeni bir mesnâye yapılmıştır.

tarafına geçmesi söylenmiş, o da buna karşı çıkarak geçmek istemediğini söylemiş. Bunun üzerine ortalık karışmış. O da elini tabancasına atıp kendini savunmak isteyince, orada bulunan azadarların üstüne panikle sıktığı kurşunlar bir kişiye isabet etmiş. Zaten böyle şeyler için hazır olan ve bir olayın çıkmasını Allahlarından bekleyen kalabalık, hep birden bu yüksek dereceli Yahudi'yi öldürmüşler. Polis de olayları yatıştırmaya mecbur olduğu için işe karışmış, altı polis de yaralanmış. Kazımeyn ahalisinden de 21 kişi ölmüş. Bunun üzerine Bağdad'dan bir vezir gönderilmiş, ancak olaylar yatışacağına daha da ateşlenmiş." (Eğlayi, s. 180). "İranlıların tersine Osmanlılar, yabancılara karşı konuk severdirler. Nezaketle olayları değerlendirirler. Bizim için Paşa tarafından hazırlanan konakta rahatlığımız için elden gelen her şey yapılmıştı. Ülkenin geleneklerine göre odaalar döşenmiş, mutfaklarda çeşit çeşit yemekler hazırlanmıştı." (Loran de Sersi, Sefername-i Fevkalade-i Kont de Sersi, s. 185).

⁵¹ "İranlı Sünnî hacılar ve zâirler özellikle İmam-ı Azam'ın yakınlığında konaklıyorlar." (Bkz. Sakkızı, s. 121). "Sünnî, Şii fark etmeksizin burası ziyaret edilir ve İmam'ın ruhuna fatiha okunur... İmam-ı Azam Mescidi'ine gittik. İcini baştan sona Kürdistan halıları ile döşemişlerdi. Fatiha okuduk." (Bkz. Fahrü'l-Mülk Erdelan, Ez Harim ta Harem, s. 59). "İmam-ı Azam'ın kabrini ziyaret ettim." (Bkz. Ali Rıza Adüdü'l-Mülk, Sefername-i Adüdü'l Mülk s. 124).

⁵² "İmam-ı Azam kabrinin mütevellisi Mustafa Efendi eşliğinde, Küçük Kürdisan halılarının sarılı bulunduğu türbeye girdik. Burası Sultan Murad'ın yaptırdığı yerdir. Fâtiha okudum. Kabrinin inşa edildiği yer tuğladan yapılmış bir kaledir. Dört burcudan ibaret olan bu yer sapaşağlam ayaktadır. Burdan ayrılarak Osmanlı ordusunun konuşlandığı Bağdad dışına çıktık ve Geylanî ile Sühreverdî'nin kabrini de ziyaret ettik." (Bkz. Sefernâme-i Nasreddin Şah Kaçar, s. 97-87).

⁵³ "Sultan Abdülaziz Han ile Sultan Abdulmecid Han, İmam-ı Azam binasının demir başlarını gönderen padişahlardır." (Bkz. Sefernâme-i Nasreddin Şah, s. 97)

⁵⁴ "iskele" anlamına gelmektedir.

⁵⁵ Sefernâme-i Nasreddin Şah, s. 96.

Burasa (براسا) Camii: Bu camii yolun sağındadır. ⁵⁶ Emir el-Müminîn Hz. Ali, Nehrevan seferinde, gece burada konaklamıştır. Burada yaşayan Burasa adında Hıristiyan bir keşiş onun vesilesi ile hidayete ermiştir. ⁵⁷

Seng-i Ali Mescidi: Buranın isminin konulma sebebi şudur. Denilir ki, Nehrevan seferinde, akşam vakti buraya geldiklerinde, Hz. Ali, içenlerin yüreğinin kararacağını ve herkese boyun eğeceğini söyleyerek yanındakileri buradaki suyu içmekten men etmiştir. Etrafındakiler, buradan başka bir su olmadığını ifade ettiklerinde, mucize göstererek yerdeki bir taşı kaldırmış ve büyük bir çeşme peyda olmuştur. Gece boyu beraberindekiler bu sudan içmiş, susuzluklarını gidermişlerdir. Su ertesi gün kurumuştur. Acemler, işte bu sebeple buraya Mescid-i Seng-i Ali derler. ⁵⁸

Bağdad

Su ve Hava Durumu ile Tarım Mahsulleri: Burası dünyanın meşhur şehirlerindenidir. Mamur bir şehirdir. ⁵⁹ İmaretleri Dicle'nin iki yanında uzanır. ⁶⁰ Havası sıcak olmasına rağmen insan için çok sağlıklıdır. Suyu hiç şüphe yok ki yeryüzünün en iyi sularındandır. Sıcak ve soğuk mizaçlı⁶¹ her çeşit taş, yeryüzünün bu toprağından çıkarılır ve işlenir. Zemininde her türlü ekim-dikim yapılabilir. Eğer yapılamıyorsa bilin ki bu toprağın verimsizliğinden değil, halkının himmetsizliğindedir. Suyu ve arazisi tarıma bu kadar elverişli dünyada başka bir yer yoktur. Buranın veriminin artırılması için hiç bir önlem alınmaması ne kadar da büyük bir kayıp!

Burada göz alabildiğince uzanan hurmalıklar ve narenciye bahçeleri vardır. Sadece sulu limon (tatlı limon) bulunmaz, ekşi limon da mevcuttur. Na-

⁵⁶ Nasreddin Şah'ın *Sefernâme*'sinde "Bağdad'ın yakınlığında küçük bir mesciddir." diye tarif olunur (Bkz. s. 97).

⁵⁷ Seyfüddevle, *Sefernâme-i Mekke*, s. 214.

⁵⁸ Seyfüddevle, s. 215. "Kazımeyn caddesi ile Bağdad arasında bir mescid vardır. Buraya Mescid-i Redd el-Şems denir. Hz. Ali'nin, güneşin battığı anda ona geri dönmesi ve daha geç batması emrini verdiği yer olarak geçer." (Bkz. *Dastan-ı Ber-yaftegân*, s. 75).

⁵⁹ Bağdad şehiriyle ilgili olarak sefernâmelerde övgüler olduğu gibi kıyaslamalar ve yergiler de mevcuttur: "Bağdad, âlemdaki meşhur beldelerden biridir." (*Tuhfetu'l-Âlem*, Şufteri s. 185). "Burada, bütün Irak'dan daha güzel, büyük zevkli binalar vardır. Buradan, edeb ve din yolunda meşhur olmuş pek çok Hanefî ulemâsı çıkmıştır." (Bkz. *Tuhfetu'l-Âlem*, s. 185).

"Bağdad, Şam şehrine göre aynı virâne bir köy gibidir." (Bkz. Vezir-i Vezâif, s. 226).

⁶⁰ "Dicle kenarındaki imaretler iç açıcudur. İki büyük köprüsü vardır. Biri şehrin ortasında, diğeri de şehrin kuzey-doğusunda, Azamiye'den Kazimiyye'ye yol veren köprüdür. Bu köprü Dicle üzerine kurulmuştur. Bunun altından kayıklarla taşımacılık yaparlar." (Bkz. Sakkızı, s. 126).

⁶¹ Geleneksel İslâm tıbbında her canlının soğuk, sıcak, rutubetli ve kuru olmak cihetinden bir mizacı vardır. Bunlara taşlar da dahildir.

renci yok denecek kadar az yetişir. Dut, incir, nar, şeftali, kaliteli üzüm, muz, sabbare ve kayısı da yetişir. Tarif edilemeyecek lezzette salatalıklar olur. Hıyarın tohumu buraya Şam'dan getirilmiştir. Tarhunun dışında yeşil sebzelerden her şey olur. Patlıcan ve bamyası olağanüstüdür. Eğer istenirse yılın her mevsiminde patlıcan ekilebilir. Şu an bile -yılın iki ayı hariç-, patlıcan pazarda mevcuttur. Hububat olarak nohut yetişir. Pamuk ve pirinç az ekiyorlar. Bazı yerlerin pirinci o kadar güzel ki, Acem pirinci ve Peşaver pirinci bunun yanında hiç kalır. Tütün iyi olur, ama çok ekilmiyor. İpek yetiştiriciliği yapılır, ama buranın ipekleri beyaz olmaz. Bağdad'ın mezraları olan Hâlisât (خالصات), Beled ve Behruz'da daha çok beyaz olur. Burada yapılan tiryak çok iyidir. Ama az çıkarıyorlar. Kavunu, karpuzu iyi olur. Özellikle karpuzu boldur ve mükemmeldir. Bu bağlar, Hâlis bağlarına kadar on saatlik mesafe boyunca uzayıp gider. Buranın elması, İsfehan elması gibi çok verir. Araplar bu elmaları daha olgunlaşmadan pazara getiriyorlar. Şeftalisi çok iyi olur.

Kale, Şehir ve Binaları: Önceleri bu şehrin Şatt'ın her iki yanında olmak üzere tuğla ve kireçten örülmüş, etrafı hendeklerle çevrili muhkem kaleleri vardı. Şu an Acem halkının deyişi ile Köhne Bağdad (Eski Bağdad)'ın kalesi harabe durumdadır. Ara ara bazı yerlerde bu kalenin kalıntıları göze çarpar. Yeni Bağdad'ın kalesi ise, bazı yerleri harap olmasına rağmen ayakta sapsağlam duruyor. Bu bölgenin yapıları çok iyi durumdadır. Evleri gayet sağlam inşa edilmiştir. ⁶² Evlerin odaları sokaklara açılıyor. Buranın akarsuyu yoktur. Kuyu suyundan istifade edilir. Bu da tuzludur. Bu yüzden evlerin çoğu ağaçsız ve yeşilliği azdır. Ancak Şatt'ın etrafındaki bazı muteber evler, Sakiye (ساقیه) isimli küçük nehirden su çektikleri için yemyeşildir. Şatt'ın kenarında bulunan evler yürek ferahlatıcı ve sefalıdır.

Pazarlar ve Kervansaraylar: Buranın pazarları boldur. Önceleri çok deşildi. Şu an devlet burada pazarları tamir ettiriyor. Bazıları ise genişletiliyor. Bir iki tane yeni küçük pazar yapıldı. Bunlar gerçekten çok iyi inşa edildi. ⁶³

⁶² "Bu şehrin en güzel yapısı Cenab-ı Paşa'nın sarayıdır. Bundan sonra Hacı Mirza Han'ın, İngiliz balyozunun ve İkbâlü'd-Devle Nevvâb-ı Hindî'nin evleri gelir." (Edibü'l-Mülk, s. 88).

⁶³ "Dicle'nin Bağdad tarafındaki pazarları henüz yeni oldukları için eski pazarları gezmeye gittik. Bu pazarların İran'ın bazı semtlerindeki pek çok pazara nazaran üstün bir tarafı yoktu. Şehrin içme suyunu Şatt'an getirip zâirlere ve gelip geçenlere satıyorlar." (Bkz. Efsari, s. 239). "Bağdad pazarının genişliği, Pençe-i Ali Yezdî kadardı." (Bkz. Munşizâde ,Sefername-i Munşizde, s. 88). "Bağdad pazarının ilginç tarafı Tahran pazarlarındaki gibi Arapların izdiham maydana getirmesiydi. Özellikle de Yahudilerin çokluğu dikkat çekiyordu. Ama tabii ki burası, Tahran pazarlarından daha büyük ve güzeldi." (Bkz. Cezairî, s. 169). "Buranın pazarları o kadar da canlı ve hoş deşil. Çarşısında bir kere mal yok. Sadece, dünyada, "hiçbir yerin pazarı Dar el-

Burada çok sayıda kervansaray var.⁶⁴ Halk arasında Enuşirvan'ın mutfağı olduğu söylenen halifeler zamanından kalma kervansaray, kayda değer olarak

Hilafe Bağdad pazarı kadar olamaz” diye galat-ı meşhur olmuş. İki tane aynakari al-tın dükkânı! O kadar.” (Bkz. Ruznâme, s. 54). “Kazımeyn'deki ikinci günümüzde bazı zaruri ihtiyaç maddelerini almak için Bağdad'a gittik. Tranvayla yarım saatte ulaştık. Köprüden geçip yeni Bağdad'a geçtik. Ramazan ayında Tahran'da kurulan Hâcibü'd-Devle pazarı gibi buraların da pazarları çok kalabalık. Bağdadlı maruf tüccar Hacı Muhammed İsmail'in dükkânına gittik.” (Bkz. Sefernâme-i Atabat-i Aliyat, s. 142). “İranlılar daha çok Bağdad'a tütün (tonbekü), halı, şal, çeşitli baharat vs. mallar getirip satarlar. Yılık 3 milyon Frank ticari alışveriş olur. Bunun yanında Bağdad'ın Hindistan'la yıllık ticareti 1 milyon Frankın üzerindedir.” (Bkz. Kont de Sersi, s. 242). “Her ne kadar Kerbelâ'da at satın almış olsam da, Bağdad'da da bir at satın aldım. Buradan biraz eşya alarak Kazımeyn'e döndük.” (Bkz. Vezir-i Vezâif, s. 227). “Uzun çubuklar (tütün için) Bağdad'da çok iyi yapıyor, biz de aldık.” (Bkz. Ruznâme, s. 55). “Bu pazarlar çok mükemmel! O kadar kalabalık ki kimse kimseye bakmıyor bile. Burada çok iyi kumaşlar bulunuyor, ama malesef benim param yok. Bu utanç verici durumla buradan bir şey almadan Kirman'a nasıl dönerim! Başka bir şehre gitsem ve artık Kirman'a bir daha ayak basmasam daha iyi olacak... Gezdim, gezdim, sonunda böylesine bolluğun olduğu bu pazardan aldığım şey iki aded kışlık gömleklik kumaş oldu. Bugün artık eve dönmek için hazırlık yapıyoruz. Bu pazardan ne alırsak alacağız ve ta Kirmanşah'a kadar durmamak üzere yola koyulacağız. Gidiş için iki taraflı (بالى) paleki kiraladık. 15 Tümen verdik. Hacı Kelanteri ile birlikte aynı palekiyi paylaşacaktık.” (Bkz. Hâciyye Aleviyye-i Kirmani, Sefername-i Mekke s. 94). “Kazımeyn'de sabah ziyaretinden sonra gari ve trenle Bağdat pazarına gittik. Anize bedevilerine kaptırdığımız şeyleri tekrar almali idik. Biraz eşya, elbise ve yol için ihtiyaç maddeleri aldık ve aynı gari (öküz arabası) ile döndük. Ertesi gün yine Kazımeyn'den Bağdat pazarına geldik ve alışverişe devam ettik. Bu sefer de hediyelik eşya aldık.” (Bkz. Mişkat el-Musafirin, s. 110). “Bugün pazardan yelpaze, mühür ve tesbih aldık.” (Bkz. Urumi Efşar, s. 225). “Pazardan bir çift ayakkabı, çocuklar için elbise, aba, varşo cinsi sini, kumaş havlu ve atlas aldım.” (Bkz. Cezairî, s. 169).

Hacı adayları özellikle uzun yola dayanıklı su tulumlarını bu pazardan alıyorlardı: “Bağdad'dan aldığım su tulumlarını (hikleri), cemmaller kuyruk yağı, mazu ve nar kabuğu ile tek tek sıvayacaklardı. Böylece Meke'ye kadar kullanacağımız bu su tulumları su kaçırmazın. Bu işlerin devamı esnasında uzun bekleyiş ve sıcaktan dolayı hacılar çok zor anlar yaşadılar ki, haddi hesabı yok. Bazıları düşüp bayıldı.” (Bkz. Muhammed Mirza Kaçar, s. 238). Her ne kadar Kaçarların son dönemlerine doğru artık köle alım satımı bütün dünyada yasaklanmış olsa da, yine de bu tür alışverişler devam etmekte idi. Bağdat pazarı da köle pazarı olarak maruftu. Efşar da, Bağdad'dan da bir köle satın almak istemiş, ama istediği gibi birini bulamadığı için “Mekke'den aldığımız keniz ile yetinmek zorunda kalıyoruz.” diye eserine not düşmüştür. (Bkz. Efşar, s. 224). Ancak Kazımeyn'den keniz alan Vezir-i Vezâif bu konuda başarılı olmuştur. (Bkz. Vezir-i Vezâif, s. 227).

⁶⁴ “Buraya devamlı gelen ziyaretçiler şehirdeki pazar ve kervansarayların önemli miktarda artmasını ve ilerlemesini sağladılar. Şu an 45 tane kervansaray var. Bu binalar, Şii sermayedarlar tarafından kâr için yapılmıştır. Fermanferma adlı kervansarayı 205 Türk Lirası karşılığında kiralayan Feth-alihan adlı zengin Lahorlu bir genç, burayı tamir ettirmiştir. 120 Lira aidatı var. Başka bir kervansaray da Bombay'da yaşayan Ağa Han Mahallati'ninkidir.” (Bkz. Jean Oben, s. 376). Bütün sefernâmelerde daha

zikredebileceğim bir binadır. Geniş ve uzuncadır, tuğladan yapılmıştır. Birçok odaları var, ama öyle, çok da ferahlatıcı bir tarzda yapılmamıştır. Buna Orta Han diyorlar⁶⁵ (aslî Örtme olmalıdır). Burada muhtelif büyüklüklerde hamamlar da vardır, ancak çok da seçkin değiller.

Mescidler: Buranın mescid ve binaları çoktur. Şeyh Abdulkadir Geylanî'nin türbesinin⁶⁶ arkasında yapılmış olan mescid, Safevillerin hatırası olarak kalmış çok güzel bir yapıdır

Şeyh Abdulkadir'in Kabri: Şeyh'in kümbedi küçüktür. Avlusu vardır. Gümüş bir zârihi mevcuttur. Bu kümbedde muhtelif yerlerden getirilmiş altın ve gümüş şamdanlar ve lambalar bulunur. Buranın geliri vakıf olarak yıllık elli bin tümenden fazla olarak belirlenmiştir. Buranın nakipleri çok sayılır ve sevilirler. Hindliler, Buharalılar, Afganlılar her zaman bu kabrin avlusunda mücavir olarak kalırlar. Burada mücavir olarak kalmak isteyen Sünnîlere mukabil Kazımeyn türbelerinde de mücavir olarak kalan İranlı pek çok Şii vardır.⁶⁷

ziyade Bağdad'a gelirken kalınan kervansaraylar zikredilir. Bağdad ve Kazımeyn'de ise daha ziyade evler kiralandığı için kervansaraylardan bahedilmez. *"Bakube ile Bağdad arasında Benî Sa'id ribatında kaldık. Bir Bağdadlı tâcirin yatırdığı bu ribatın kuyusu tathırdır."* (Edibül-Mülk, s. 85). Bakube'den Bağdad'a geçen Ali Nainî Safau's-Saltana da, yolda Muhammed adında bir tâcirin yaptırdığı kervansarayda kalır (Ali Nainî Safau's-Saltana, Sefername-i Kerbelâ-i Mualla s. 769). *"Müseyyeb'in mümbit arazilerinin dışına geldik. İki fersah sonra Mızrakçı kervansarayına gelinir. Buradan Mahmudiye kervansarayına geldik. Müseyyeb ile Mahmudiye arası 5 fersahdır. Burada yüz hane var. Şiiler ve Sünnîler birlikte yaşar. Mahmudiye'den Kazımeyn'e altı fersah yol vardır. Bir saat sonra Mirza Hadi kervansarayına geldik. Üç fersah sonra yine başka bir karvansaraya geldik. Bağdad'a iki saat kala, bu yerde, Bağdad'ın verimli arazileri başlar."* (Efsârî, s. 235). *"Bağdad'da kervansarayda kaldım. İkinci gün gariye binerek Kazımeyn'e gittik. Ağa Seyyid Ebu'l-Hasan'ın evinde kaldık. Çoğu gece ve gündüzler ibadetle meşgul oluyorduk."* (Kazerunî, Sefernâme-i Mekke, s. 33).

⁶⁵ Seyfûddevlâ, dönüş yolunu yazdığı kısımda Örtme Han ile ilgili daha fazla bilgi vermektedir.

⁶⁶ *"Ekseriyetle Pencaplı ve Sindli Müslümanlar, Abdulkadir Geylanî'nin kabrindeki hücrelerde kalırlar ve karınlarını burada doyururlar. Onlara ait mescid ve medrese de vardır."* (Bkz. Mesiri Tâlibî, s. 403). Yuşa' b. Nuh'un ve cinlerin ve insanların şeyhi Abdulkadir Geylanî'nin kabrini ziyaret eden Sakkızı: *"Burada bulunan züvvârın çoğu mücavir olarak kalmakta ve haremın hücrelerinde riyazet ile meşgul olmaktadır. Burada kalanların sayısı hiç bir zaman bin kişinin altına düşmez. Kendini bu ziyaretgâha adayanlar tarafından halka her gün ihsan dağıtılır."* demektedir (Bkz. s. 125.)

⁶⁷ *Meşhur bir kutup olan Hacı Seyyid Ağa ile Mekke'de birlikte idik. O, iki yıl Mekke'de mücavir kaldıktan sonra Kazımeyn'de de tavakkuf etmiş ve burada da mücavir olmuştum. Ben kendisini görmeye gittim."* (Bkz. Hacı Pirzâde Nainî, s. 312). Hâciye Aleviyye Kirmanî Hanım da, hac ziyaretinden sonra, kecapeye binerek Atabat'a gelmiş ve burayı ziyaret etmiştir. O, parası ve imkanı olsa Kazımeyn'de kalmak ve

Âriflerin ve Büyüklelerin Kabirleri: Bağdad'da gömülü önemli kişiler: Yeni Bağdad'da Şeyh Abdulkadir ve Şihabeddin Sühreverdî medfûdur. Buradaki kümbedlerin ve mescidin avlusu muhtasar ama çok iç açıcudur. ⁶⁸ Hz. Ali'nin kölesi Kanber'in küçük türbesi de buradadır. Kendisi burada gömülü bulunduğu için, bulunduğu yer "Kanberali mahallesi" olarak isimlendirilmiştir. Hz. Mehdi (a. s.)'nin nevvâblarından Hüseyin b. Nuh hazretlerinin gömülü bulunduğu kabir, pazarın arka tarafında, bir Yahudi'nin evine bitişik olan bir Müslüman'ın evindedir. Onun diğer bir nevvâbı da Meydan mahallesinde gömülüdür.

Eski Bağdad'daki Yuşa' b. Nuh'un kabri, mamur yerin dışında, küçük bir kümbedin içindedir. ⁶⁹ Şeyh Maruf Kerhî'nin kabri de yine bu mamur yerin dışında yer alır. Harun Reşid'in eşi Zübeyde⁷⁰'nin de buraya yakın bir yerde kümbedi vardır.

Düzen ve Yapılar: Muazzam dervazesinin iki tarafında, Şatt'ın kenarında, Bağdad'ın ilk mamur yerinde, kaleye benzer bir yapı vardır. Burası Osmanlı devletinin askeriye kışlası ve tophanesidir. Bunun dışında, buranın hâkimlerine ait bazı evler, mescid ve meskûn yerler de mevcuttur. Burada devletin yaptırdığı binalar, hastane, kışlalar ardı-ardınca sıralanır. Biraz ileride cami yer alır. Ardında iki katlı, hâlen askeriye depo olarak kullandığı bir bina ve kışla bulunur. Medresenin arkasında, Şatt'ın kenarında, Nâmık Paşa tarafından devleti temsilen geniş donanımlı ve muhkem bir mesnâye yaptırılmıştır. Diğer vilayetlerin mesnâyelerinde olduğu gibi buranın hemen yanına da bir büyük gümrük binası inşa edilmiştir.

Gümrükhane ve İskele: Kışlanın karşısındaki köprüye nâzır güzel bir kahvehane vardır. Gümrüğün karşısında, bir kaldıraç gemilerden yükleri indirmek için hazır bulundurulur. Demir şebekeler ve el arabaları bu mesnâyede kullanılan en önemli araçlardır. Bu bina Bağdad'ın gelişmesinin temel sebeplerinden biridir. Hem devletin, hem de özel sektörün buharlı gemileri ve vilayet-

Kirman'a dönmeden ömrümün sonuna kadar mücavir olarak burada kalıp ölmek istediğini söyler (Bkz. Hâciye Aleviyeyi Kirmanî, s. 95).

⁶⁸ Bahsedilen mescidle ilgili bir diğer ayrıntıyı Nasreddin Şah'ın *Sefernâme*'sinde buluyoruz: "Bu, Şeyh Şihabüddin Ömer Sühreverdî'nin türbesidir. İran'da bile bu tarzda, bu güzellikle yapılmış bir mescid görmedim." (Bkz. s. 104). "Şeyh Şihabüddin Sühreverdî'nin kabri de buradadır. İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'nin kabri fakirlerin ve talebelerin kaldığı bir yerdir. Ebu Bekr Şibli ve Bişr-i Hafî de burada ziyaret edilen yerler arasındadır... Nizamiye Mederesesi, Resafe bölgesinin tam ortasında, Dicle'ye yakın bir yerdedir. Bu binanın tarihi, kitabesinde de görüldüğü gibi, hicri 630'dur." (Bkz. Sakkızı, s. 124-126).

⁶⁹ Sakkızı, s. 125.

⁷⁰ Bibi Zübeyde şeklinde de anılır (Bkz. Hacı Pirzâde, s. 313).

te kullanılan mahalli kayıklar, Basra'dan yola çıkıp buraya ulaştıklarında, mesnâyenin kenarına, gümrüğün karşısına demir atarlar. Buharlı gemiler Bağdad'dan Basra'ya üç günde gidiyor ve üç günde geliyor. ⁷¹ Bağdad'ın mamur yerinin bitiminde, Şatt'ın kenarında bir ev vardır. Bu ev, Bağdad'ın kumaş tüccarlarından olan muteber birinin evidir. Burada mevcut bulunan evlerin birinde "serdabi"⁷² vardır. Bunun Şatt'a bakan tarafında, küçük bir şahlık sarayı bulunur. Hz. Musa b. Ca'fer'in hapis edildiği yer burasıdır.

Fabrikaları: Şatt'ın kenarında, hükümet sarayı karşısında iki üç tane demir fabrikası vardır. Gemi aletleri ve silah deposu malzemeleri, askeriye ait

⁷¹ Gemi ile Bağdad-Basra arası yolculuklarda İranlı hacılar özellikle kendi tarihleri ile ilgili eserleri, bilhassa da Tâk-i Kısra ve Medayin kalıntılarını ve Hz. Selmân'ın kabirini görmek istiyorlardı. Yanlış geminin durmaması sebebiyle buraları göremeden giderlerdi. Ancak üst düzey devlet görevlileri ve korucu tutup da buraya gelebilen zenginler bu şansı yakalayabiliyordu: "14 Receb 1316 tarihinde cihaza bindik. Adam başı 2 tümen ve 50 Şâhî Acem pulu aldılar. Tâk-i Kısra'yı, Medayin'i ve Hz. Selmân'ın kabirini ziyaret ettik. Buradan dönüş zor olduğu için, mecburen İbrahim Han maslahatgüzârın evinde bir gece kalmak durumunda kaldık." (Ruznâme, s. 54). Basra tarafından Bağdad'a gelen Sakkızı mevcut durumu şöylece tasvir eder: "Selmân-ı Fârisî'nin kabrinin dışında, Hüseyin b. Yeman'ın kabri de buraya yakındır. Ama gemi durmadığı için burayı göremedik. Basra-Bağdad arası yürüme yol 130 fersahtır. Dicle'den bu mesafe 260 fersahtır. Çünkü yolları kıvrım kıvrımdır. Bağdad'da işleyen 4 Osmanlı, 2 İngiliz gemisi ve daha bir çok buharlı gemi vardır." (Sakkızı, s. 121-126). "1236 yılının 14 Şevval'inde, Atabat-ı Arş-ı Derecât'ı ziyaretten sonra, Bağdad'dan adı London olan küçük bir gemi ile Dicle'den akarak Basra'ya hareket ettik. Birkaç gün sonra Basra'dan Blas Lenc adlı bir gemi ile giderken Medain'i gördük." (Şirin ve Por Macera, s. 95). "Kazımeyn'de ikametimiz boyunca, Bağdad'dan Basra'ya yapacağımız deniz yolculuğu için her şeyi hazırladık. Burada adet olduğu üzere herkes yükleri için bir hamledar tutar. Biz de bir çok hamledarın gereksiz ve abartılı ısrarları arasından Hacı Seyyid Ca'fer'i seçtik. Bizim için Bağdad-Basra biletini aldı. Eski Bağdad'dan yeni Bağdad'a yollandık. Gemiye bindik. 100 kişiye yakın yolcu vardı. Geminin adı Dicle idi. Daha önce Bağdad ile Samarra arasında çalışıyormuş. Uzunluğu 16 zir'a, eni de 7 zir'a idi. Akşam güneşin batışı ile, geminin sabah hareket edeceğini bize bildirdiler Biz de çaresiz geceyi gemide geçirdik. Sabaha kadar Bağdad'ın her köşesinden müzik, eğlence, saz, avaz, tar, raks, tanbur sesleri geliyordu. Bağdad hep bir ağızdan büyük bir müzik ve raks meclisine dönüvermişti. Terradeler, bölümler ve kayıklar yarı geceye kadar Dicle'de seyredip durdular. Dicle'nin iki yanında ışıklar pırıl pırıldı." (Destân-ı Ber-yaftegân, s. 93). "Basra-Bağdad arasında 3 İngiliz posta gemisi çalışır. Adları: Mecidi, Halife ve Blas'dır. Yolcu ücreti Bağdad-Basra arası birinci derece 8 mecidî, 2. derece 6 mecidî, 3. derece 2 mecidî ve 15 gumridir. Osmanlı gemileri iç hatlarda çalışır. 5 adettir. Musul, Fırat, Resafe, Osmanlı ve Bağdad'dır. Bağdad-Basra arası 1.derece 1 bucuk lira, 2. derece 1 lira, 3. derece de mecidinin 3'te 2'sidir. Bu gemilerin yöneticiliğini şu an Hafız Efendi yapıyor." (Jean Otter, s. 338-340).

⁷² Suyun soğuk kalması için kilden yapılan ve bir çeşit doğal buzdolabı görevi gören bina.

tüfek, tabanca ve benzeri mühimmat burada üretilmektedir. Bundan başka, burada çok iyi durumda başka bazı fabrikalar da vardır.

H. 1279 yılında Bağdad'da bulunan Seyfüddevle, o dönemde kullanılan taşıma araçları hakkında bilgi vermezken, bazı sefernâmelerde bu konuda malumat bulmak mümkündür. Kazımeyn'den Bağdad'a ve aksi istikamete giden yolda, züvvârın gariden –kaleski denilen iki ya da daha fazla arabanın demir raylar üzerinden çektiği büyük araçlardan- istifade ettiğinden bahsedilir. 1270'li yıllarda Atabat ziyaretinde bulunan Hacıye Hanım Kirmanî,⁷³ 1305 yılında yazmış olduğu sefernâmesinde gariden istifade edildiğini belirtmektedir.⁷⁴ 1335 yılına gelindiğinde ise artık tren yolunda vagonlar kullanılmaya başlanmıştı.⁷⁵ Yine bazı sefernâmelerde de İranlı hacıların tren istasyonları, buralara yer tayini için asılan levhalar ve trenlerle ilgili bazı şikayetlerine de yer verilmiştir.⁷⁶

⁷³ “Gariye binmiştik. Kazımeyn'e gidiyorduk. Kişi başına 2 Gumri (قمری) verdik. Saydım, tam yetmiş kişi bir gariye binmiştik. Bu gariye sadece iki at bağlamışlardı ve rahatça yol alabiliyorduk.” (Hâciye Hanım Kirmanî, s. 94). “Her bir arabaya (gariye) iki at bağlamışlardı. Bir seferde, büyük bir rahatlıkla 50 kişiyi çekiyordu. Eğer Tahran'da Şah Abdulazim ziyaretgâhında da böyle bir şey yapılırsa iyi ve yararlı olurdu.” (Fahrü'l-Mülk Erdelan, s. 59).

⁷⁴ “Bağdad ve Kazımeyn arası gari kullanılıyordu. İki gumri ücreti vardı. Bu da yaklaşık olarak 10 İran Şahî'si ederdi.” (Pirzâde, s. 312) “1 kıran 8 İran Şahî'si; 10 kıran 1 başlık; 4 başlık 1 mecdi; 5 mecdi, 1 başlık ve 6 kameri de 1 lira-yı Osmanî'dir. 1 lira-yı Osmanî ise 48 İran kıranı, 1 rupi 15 buçuk kumri olur.” (Sefernâme-i Hacıye hanım Kirmanî, Atabat-ı Aliyat, s. 124).

⁷⁵ Bu tarihte artık Tahran'daki İmamzâde Şah Abdulazim ziyaretgâhına da tren yolu yapılmıştır Zira Eğlayi: “Bağdad'daki tren yolunun o kadar da bir özelliğini göremedim. Tahran'daki Hz. Abdülazim tren yolunun da buradan bir farkı yok. Hususen bilet satış yerleri daha da kullanışsız ve kötü durumda.” diye yazar. (Bkz. Eğlayi, s. 141). 1338 yılında artık modern trenler işlemeye başlamış ve iki yer arasındaki süre bir hayli kısalmıştır. Hidayetî, Tahranlı yolcuların bu yeni trenlerle yaptıkları rahat yolculuğu şöylece anlatır: “Bağdad, Kazımeyn'e trenle yarım saattir. Bu istasyonda, İranlı rehberler, İranlı misafirleri ücret karşılığında yerleştirmek üzere beklemektedirler. Yeni Bağdad tarafındaki tren istasyonu, Seyh Abdulkadir Geylanî'nin yanında- dir. Eşya kontrolünden sonra bir kaç hammal eşyaları eski Bağdat'a, yani Kerhe denilen ve aslında Bağdad-Kazımeyn tren yolu vagonlarının merkezi olan yere götürdüler.” (Destân-ı Ber-yaftegân, s. 65-66).

⁷⁶ “Bilemiyorum, Samarra'da olsun, Kazımeyn'de olsun, bu tren istasyonlarını neden çölün ortasında ve şehrin şenliğinden uzakta yaparlar. İstasyon isimlerini İngilizce yazmışlar. Hiç değilse arkasına Arapça yazsalar da, bizler ve gelen zâirler okuyabil- sin. Tabii ki devlet ecnebilerin elinde.” (Destân-ı Ber-yaftegân, s. 74). “Gece treni askerlerle dolu olduğu, misafirler için yer olmadığı ve günde de sabah-aksam olmak üzere iki tren olduğu için, bin bir zahmetle sabahı getirip sabah treni ile hareket etik.” (Destân-ı Ber-yaftegân, s. 160). Hac ibadetini yerine getirip dönen Hidayetî, yine Basra'dan Kutt'a geçmiştir: “Kutt'dan Bağdad'a bilet 7 rupi ve 4 ane'dir. Bu trenin

Eski Bağdad:⁷⁷

Bağdad şehrinin sokakları çok dar ve bakımsızdır. İnsanların gidiş-geliş yaptıkları bir köprüsü vardır. Bu köprü'nün boyu yaklaşık yüz adımdır. Köprüden geçildiğinde eski Bağdad'a geçilmiş olunur.⁷⁸ Bu tarafta cami, imaretler,

yol güzergâhında her mil bir aneye gelir. Kutt'an Bağdad'a 160 mil vardır ki, bu da 37 fersah eder. İlk bir saat tren yavaş seyrederken daha sonra hızlandı." (Destân-ı Ber-yaftegân, s. 251).

⁷⁷ "Bağdat şehrinin kuzeyine Resafe denir. Güneyine Kerhe denir. Resafe'deki kadim kale şu an harabe haldedir. Hükümet binası ve pazarları oldukça büyüktür Burada her türlü eşya satılır. Resafe'de büyük mescidler, tekkeler, hastaneler, devlet mektepleri, askeriyeye ve harb binaları yer alır." (Sakkızı, s. 126). "Bağdad iki şehirdir. Birisi Acem tarafı diye maruf olan köhne/eski Bağdad, diğeri de Dicle'nin batı tarafında kalan ve Cizre'ye yakın olan yeni Bağdad. Her iki taraftaki binalar taştan yapılmıştır. Özellikle eski Bağdad, yağmur mevsimlerinde eski Bengal şehrindeki bataklılara döner. Bağdad'ın şöhreti İran'daki bütün şehirlerde abartıldığı ve Hindikuşlara kadar ün saldığı halde, davulun sesi kulağa hoş gelir misali tamamen abartıdır." (Mesiri Tâlibî, s. 399).

⁷⁸ "Kazimeyn'in Diclesi, Fırat nehri kadardır. Ama söylendiğine göre derinliği daha çoktur. Buradaki köprü Bağdad köprüsünden daha iyi durumda. İki zir'a kadar eni var. Köprüden geçtik ve Bağdad'a geldik." (Efşarî, s. 239). "Bağdad büyük bir şehir. İran tarafına düşen yanına Yeni Bağdad diyorlar. Nefes ve Atabat tarafına da Köhne Bağdad deniliyor." (Efşarî, s. 239). "Bakube çıkışı, Bağdad girişi, ırmak kıyısında kenarını durdurdular. Burada "hakku'l-ubur" (geçiş hakkı) alırlar. Bütün kafile nehir kenarında durmuştu. Çift kecave ve palekilerden beş gumri, serneşin-i şur-payeden iki gumri, koşulmuş attan bir gumri alırlarken, piyade gelenler bu paradan muaftılar. 1 gumri, İran parası ile 2.5 dinar etmektedir." (Mişkâtü'l-Musâfirîn, s. 94). Köprü geçişlerinde gümrük uygulamasına tabii tutulan İranlı hacı ve zâirler, buralarda bir hayli sıkıntı yaşamakta idiler: "Bugün yola çıktık. Köprü'nün başına geldik. Bizi keca-veleri ve yükleri daha kolay kontrol etmek ve gümrükten bir şey kaçırmadığımızdan emin olmak için keca-velerden indirdiler. Ben de zaten bir şeycik yoktu. Yükü olanlardan, ne olursa olsun üç dört bin aldılar. Benden de bin aldılar." (Hâciye Hanım Kirmanî, s. 98). "Bağdad'a girdik. Bütün zâirlerin eşyalarını döktüler. Bir kaç kişi de tezkire/passaport kontrolü yaptı. Kimin tezkiresi yoksa geri gönderiyorlardı. Eşyaların kontrolü sırasında zâirlerin gümrükten bir şey kaçırp kaçırmadığı tesbit ediliyordu. Bu işlem gerçekten de zâirler için zorluk ve eziyetten başka bir şey değildi. Herkesten 5 Şahî alıyorlar." (Ruznâme, s. 35-40). 1273 yılı zâirlerden çeşitli adlar altında alınan vergiler hakkında Eğlayî şunları yazıyor: "Bağdad'da İranlılardan bin bir çeşit adla gümrük alıyorlardı." (Eğlayî, s. 179). "Bağdad'dan Kazimeyn'e geçilen köprüde herkesten para alıyorlar." (Eğlayî, s. 140). "Sabah Dicle kenarına indik. Köprü harab olmuşu, ama kufeler hazırdu." (Vezir-i Vezâif, s. 227). "Bu köprüde her maldan 2 gumri alıyorlar, kecaveden de 4 gumri. On iki lutke var burada. Bunları tahat ile bağlamışlardı. Bunlarla Şatî'nin kenarından yol alarak yukarı gittik." (Efşarî, s. 235). "Kazimeyn'in imaretleri Bağdad'ınkilerden daha iyi durumdadır. Burada oturanların çoğu İranlı ve Hindliler'dir. İmam Rıza'nın ziyaretgâhına gidiş-gelişin yoğunluğu yüzünden yüzlerce eşek ve katır arabası, köprü'nün kenarında bekliyordu. Bunlardan biri 5 paraya kiralanıyordu." (Mesiri Tâlibî, s. 399). "Köprü başında Osmanlı memurları durmuş, kafileyi durdurmuşlardı. Hacıların her malından 2 gumri, kecaveden de

hamam⁷⁹ ve çok sayıda nüfus vardır. Öbür taraf gibi değildir. Her iki tarafta da kahvehaneler çoktur. Bunları anlatmaya gerek yok. Ancak bunların içinde Şatt'ın kenarına düşen bazıları, simetrik açıdan gayet güzel inşa edilmiş, yeri çok iyi seçilmiş yapılardır. ⁸⁰ Bu tarafta, Şatt'ın kenarına inşa edilmiş, bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar nitelikli bina vardır. ⁸¹ Diğer binalar bilindik geleneksel Arap mimarisi tarzındadır. ⁸²

4 gumri alıyorlardı.” (Efsârî, s. 235). “Her kişiden burada 2 Şahî alıyorlardı.” (Pirzâde Nâini, s. 307).

Bir tâcir gurubu, Hanikeyn'deki gümrükte gümrük işlemlerini bir miktar değişik bir tarzda çözmeyi deneyeceklerdir: “Osmanlı toprağına girdik. Tarafımızdan birini, Abbas Han Atau'd-Devle'ye (Bağdat karperdazının Hanikeyn'de oturan memuru), buradaki gümrükte eşalarımızın kontrolünde zorluk çıkarılmaması için gönderdik. Bir kaç efendi gönderdiler. Şöyle üstten eşyalarımızı yoklayıp gittiler. Bu efendilere enam verdik. Gümrükçüler hazırды. Yükleri tamamen aşağı indirdiler.ve bazılarını açtılar. Ziyarethân para verdi, diğerlerine bakmadılar. Osmanlı devlet gümrüğü burada haddinden ziyade düzensizdi, hatta gümrük işleri İstanbul'da bile düzensiz.” (Sefernâme-i Mekke ve Atabat, s. 141).

⁷⁹ “Mecburiyetten kaldığımız bu kahvehanenin soğuşu ve bakımsızlığı yüzünden hiç uyuyamadık. Gecenin bir yarısı kalktım. Kerhe'deki çok sıcak ve temizliği ile meşhur olan Şiilerin hamamına gittim.” (Destân-ı Ber-yafteğân, s. 251).

⁸⁰ Bağdad'da olduğu gibi Kazımeyn'de de kahvehaneler, eğlenilen ve zaman geçirilen bir yer olmanın yanında aynı zamanda kalınacak mekanlardı: “Bağdad'a ulaşır ulaşmaz, Kazımeyn'e yol aldık. Vagonun çalışmaması ve Direşkilerin de(at arabaları) şehrin asayiş sebebi ile dışarı çıkma yasağı başlamış olmasından dolayı, bütün yolcular deste, deste dağıldılar. Biz de geceyi geçirmek için bulduğumuz ilk kahvehaneye kendimizi attık.” (Destân-ı Ber-yafteğân, s. 251). “Kahvehanede oturma ve çubuk çekme alışkanlığı, burada da İstanbul'daki gibi çok. Ama tek farkla ki, buradaki kahvehaneler çok daha bakımsız ve perişan.” (Mesiri Tâlibi, s. 399). “Burada bir kaç kahvehane gördük. Sahipleri Osmanlı. Oturmuş tavla, nerdbazi oynuyorlardı. Burada kumar oynamak hiç ayıp değil.” (Fahrü'l-Mülk Erdelanî, s. 60). “Kazımeyn'de halk kahvehanelerde oturmuş kahve içiyor ve çubuk çekiyordu. Seyir ve sohbetle meğuldüler. Şatt'ın kenarı Bağdad'dan Kazımeyn'e kadar hurmalıklardı. Bağdad Paşa'sı tarafından bizi rahat ettirmek için yanımıza on kişi görevli olarak tayin olmuştu. Kaymakam da 20 askerini muhafazamız için görevlendirmişti.” (Ruznâme, s. 35). “Bağdad'a, İran cihetine düşen ve Dervaze-i Acem diye maruf olan Muazzam kapısından giriş yaptık. Girişimizle birlikte karakolardaki askerler atış yaptılar. Emrimize verilen askerler, geçişimizi kolaylaştırmak için yollarda halka çeki düzen vererek yolu açıyorlardı. Kahvehanelerde oturan kimseler kanun gereği kalkıp selam veriyorlardı.” (Edîbü'l-Mülk, s. 85).

⁸¹ “Bağdad'ı, buranın yakınındaki eski eserlerin kalıntı taşları ile inşa etmişlerdir. Hâlâ da bu eski taşları imaret yapımında kullanırlar. Mimarî açıdan çok zevksiz, düzensiz, çarpık ve eğri büğrüdür. Pazarları kısa, küçük, dar ve kıvrımlıdır. Harab olmuş, bakımsız bir vaziyettedir. Arap kahvehâneleri karmakarışık, köprü ise eğri ve kıvrımlıdır. Bu da harab bir vaziyettedir. Kısaca bu şehir eski, kırık ve parçalanmış eser kalıntılarından yapılmıştır. Bağdad'ın övülen yerleri ise, Şatt'ın kenarında, Şatt'a nazır olan bir kaç evden oluşur. Bunlardan biri Nevvâb Abbas Mirza Nâibu's-Saltana'nın

Nüfus: Bağdad'ın nüfusu, Şatt'ın her iki tarafı da dâhil olmak üzere 100 bin kişiden çoktur.⁸³ Bunlar Arap, Acem, Türk, Nasara ve Kürt'tür. İnsanları ayyaşdır. Yüzleri çok tatlıdır. Özellikle de kadınları çok güzeldir. Bağdad kadınlarının yolda yürüme tarzları zaten dünyaca meşhurdur. Gönlü çalan tatlı dilli ve güler yüzlüdürler. Aşk oyunlarına düşkün ve dost canlısı bir tabiatın ve edebin bu insanların karakterlerinde var olduğu söylenir.⁸⁴ Bağdad'ı temaşa etmek ve eğlenceleri seyretmek için, yazın havanın sıcak olması sebebi ile her tabakadan insanın toplandığı Şatt'ın kenarından daha güzel bir yer bulunmaz.

köşküdür. İran'da hâkim olduğu zaman burada ikâmet etmiş ve bu sırada yaptırmıştı. Bir diğeri de hükümet konağıdır. İran konsolosunun kendi istediği tarzda yaptırmış olduğu bina ile askeriye binasının dışında kalan diğer binalar, bakılacak gibi değildir." (Hacı Pirzâde Nainî, s. 313).

⁸² "Bağdad şehrinin sokakları, atlıların geçmesine müsait olmayacak derecede dardır. Sokaklarda yüksek duvarlar var. İngiliz balyozunun evine vardık. Bir kaç asker evin önünde bekliyordu. Sokaklarda çok sayıda keniz ve gulam vardı. Bağdad'ın hoş olan yerleri Şatt'ın kenarlarıdır. Şehrin kenarında bir çok ev ve kalabalık cemiyet gördüm." (Ruznâme, s. 57).

⁸³ "Hicri 1242 tarihi itibarı ile Bağdad 40 bin haneli bir şehirdir. Burada 2-3 katlı binalar, üstü örtülü sokaklar, mükellef dükkânlar ve çok sayıda mescidler vardır. Bu şehir muhtelif tâifelerden oluşur. Yahudiler, Hristiyanlar, Şiiler, ve diğer pek çok fırkalar. Genelde halk Araplar, Türkler, Kürtler ve Acemler'den oluşur. İnsanlar beyaz yüzlü, hüsn-i cemel sahibi, iyi, ahlaklı ve zararsızdırlar." (Pirzâde Nâinî, s. 316). "1255 yılı itibarı ile Bağdad 50 bin hâneye baliğdir. Üçte ikisi Şîi, 8 bine yakını Yahudî ve bin kadarı da Mesihî'dir." (Kont de Sersi, s. 250). "1273 yılı itibarı ile "Beled-i nikbünyâd" olan Bağdad, 15 bin hâneye sahiptir. 8 bini Şîi- İsnâ Aşeri idi. 4 bini Çeharyârî (Ehl-i Sünnet), 2 bini Ermenî ve 2 bini de Yahudî'dir. Bu şehirde takiyyenin çokluğu yüzünden bazıları, özellikle de yerli Şiiler, kendi mezhebini izhar etmekten kaçınır ve dindarlıkta lakayt davranırlar. Bunlar geniş mezheplidirler. Eski Bağdad tarafının en şaşalı yerleri, Nayibü'd-Devle ve Hulagü Han'ın yaptırdığı eserlerin olduğu yerlerdi. Bağdad'ın sakaları 5 bin kadardır. Şatt'an evlere su taşırlar. Cenab-ı Paşa'nın asker ve süvarileri 10 bin kadardır. Burada bin kadar Yahudî ve işsiz takımı vardır. Bugünlerde nedenini bilmediğim bir sebepten dolayı, Bağdad'da bir fevcden fazla asker bulunmuyor." (Edibü'l-Mülk Kaçar, s. 79 -88). "1305 yılı itibarı ile şehrin her iki kısmında da yaklaşık 80 bin hâne vardır." (Sakkızı, s. 126).

"Nehrin sağ tarafında oturanlar, Şîi Araplar ve İranlılar'dan oluşur. İranlılar'ın sayısı bu şehirde 5 binin üzerindedir. Bunların da yarısı, ya hurda satıcısı ya da yük taşıyıcısıdır. Bunlar arasında en müreffeh yaşayanlar din adamlarıdır. Bunların ekserisi Tebriz'den Bağdad'a gelenlerdir. Nehrin sol kıyısında, şehrin kuzeyinde yaşayanlar Türkler'dir. Asker ve devlet görevlileri sarayın kenarındadır. Meydanda Davut Paşa Mescidi bulunur. Vali Kazım Paşa, Manastır'dan daha yeni bu vilayete tayin oldu. Henüz daha yeni yetişmiş bir gençtir. Dıştan tamamen batılı gözüktür. Fransız bir eşi var. Şehrin orta yerlerinde genellikle Yahudî ve Hristiyan yerleşim yerleri vardır. Geri kalan diğer bütün halk Arap'tır." (Sir Arthur Harding, Sefername-i Sir Arthur Harding s. 255).

⁸⁴ "Bu şehirde 12 bin (!) fahişe vardır ve bunlar maliyat/vergi verir. Kazimeyn'deki fahişeler her yerde maruftur." (Edibü'l-Mülk, s. 93).

Sefernâme yazarı, halka dair malumat sunduğu bu bölümde, önemli bir gücü temsil eden bedeviler hakkında da bilgi verir. Zira Bağdat'da ve genel olarak Irak'ta, devlet kontrolü dışında, merkezden uzakta bir hayat süren bedevî halk ile buraya gelen hacılar ve züvvâr arasında, yol güzergâhlarında ve hac ve Atabat ziyaretleri gidiş-gelişlerinde ister istemez bazı münasebetler gerçekleşiyordu. Devletin hiç bir yaptırımını dikkate almayan bedeviler, gayr-i meşru yollara saparak hacı ve ziyaretçilerin canlarına ve mallarına göz dikebiliyorlardı. Bu türden yüzlerce hadiseye söz konusu hac ve Atabat sefernâmelelerinde tesadüf etmek mümkündür.

Kervanda yer alan en fakir insandan en zengin kişiye kadar herkesin,⁸⁵ devletin merkezine en yakın yerden⁸⁶ en uzak yere⁸⁷ kadar her yerde, hatta yol

⁸⁵ Nasreddin Şah ile birlikte Bağdat'a gelen heyetin eşyaları bile hırsızlar tarafından çalınmıştır. Bkz. *Sefernâme-i Nasreddin Şah*, s. 126.

İtimadü's-Saltana hırsızlık hadiseleri ile ilgili olarak şunları anlatıyor: "Ayın gökyüzünü gündüz gibi aydınlattığı Şaban ayının on dokuzuncu Pazar gecesi, sabaha 2 saat kala, Bağdat'ın yirmi fersahlık uzağında olan Delibaş Konağı'nda, üç Arap atlısı atlarını ansızın bize taraf sürdüler. Yanımızda gülle ile barut vardı. Gürcü hizmetçim Suhrab, Merağalı yakınım Mirza ve ben, üç atlı olmuş kendimizi savunmak için beraberimizde getirdiğimiz yirmi cibali (dağ) atı ile birlikte onlara karşı duruyorduk. Biz de bol tüfek ve tabanca yoktu. Araplarda da askerî malzeme yoktu. Bu sebeple bizim taraftan sadece iki Arab'ı ve üç atı katledebildiler. Yoldaşların dediğine göre bize saldıran Araplardan biri benim kurşunumla cehennemî boylamıştı."

Sonunda ne kadar barutumuz varsa bitti. Yardımımıza gelecek kimse de yoktu. Araplar seksene yakın atlı idiler. Mühimmatımızın bittiğinden emin olunca hepsi birden üzerimize üşüştiler. Her birimize dört beş Arap atlısı düşüyordu. Bizim saflardan yakınım Mirza, savaş atlılarından dört kişi ve ben de dâhil toplam altı kişi yaralandı. Bunlardan biri iki gün sonra vefat etti.

Bizi bir güzel soyup soğana çevirmiş, donumuza kadar her şeyimizi almışlardı. Cephaneyi ve dağ süvarilerinin bütün at ve eşyalarını aldılar. Önümüzden giden elli-altmış hayvanlık kervanı da bizden beter etmişlerdi. Son derece perişan bir vaziyette, yalın ayak, aç ve çıplak bir şekilde Deli Abbas Konağı'na döndük. Başımıza gelenleri Bağdat valisine yazdım. Çok üzüldü. Hemen bir özür mektubu yazarak nakit 10 tümen bana lütufta bulundu. Deli Abbas Konağı'nın sorumlusu atlı yüzbaşısını azletti. Fakat benim ricam üzerine görevine geri iade etti, ama bu lütufların bizim durumumuza düzeltir hiçbir faydası olmadı. Tabidir ki o, bu hareketini, kendi memleketinin nizamının muhafazası yönünden düşünmüştür. Şam seferi için götürdüğümüz bütün mallar ve eşyalar yağmalanmıştı. Bu arada Bağdat'da sakin olan merhum komutan Hasan Ali Mirza'nın oğlu eyalet nâibi Nevvâb Rıza Kulu Han, aramızda çok fazla samimiyet olmamasına rağmen, başımızdan geçenleri iştince, ilgi gösterip bizim için giyecek bir şeyler ve yolculuk levazımâtı gönderdi." (Hacı Ali İtimadussaltana, *Sefername-i İtimadü's-Saltana*, s. 38-39).

⁸⁶ "Bağdat İstasyonunda treni beklerken uyuyup kalmıştım. Birden bire bir Arap feryad etti: "Burada uyumayın, haramî var. Sakın burada uyumayın." İnsanlar dehşete kapılarak birbirlerine sokuldular. Biz kalkıp reisin yanına gidip meseleyi sorduk. O da korkmamamızı, ama ihtiyatlı olmamızı, burada böyle şeylerin devamlı olduğunu söy-

güvenliğinin nispeten daha da arttığı geç dönemlerde bile bu tür saldırılara maruz kalma ihtimali vardı.⁸⁸ Kafilere herhangi bir saldırı düzenlenmese bile bunun verdiği psikolojik rahatsızlık, ziyaretçiler tarafından daima en derinden hissedilirdi.⁸⁹ Arabaların kullanıldığı zamanlarda da bu tedirginliğin kalktığını söylemek pek mümkün değildir.⁹⁰

Bu nevi hadiselerin en çok tesadüf olunduğu yer, şüphesiz Cebel yolu idi. Bu yolla hacca gidip-gelen İranlılar, bu durumun düzeltilmesi için başta Bağdad ateşesi nezdinde olmak üzere pek çok girişimde bulunurlardı.⁹¹ Osmanlı yetkilileri de, bu saldırılara ellerinden geldiğince mukabele etmekte, kervanları koruma altına almaya çalışmakta idiler. Osmanlı yetkililerinin sarf ettiği bu çabalar hemen hemen bütün seyahatnâmelere yansımış ve bundan övgü ile söz edilmiştir.⁹² Bilhassa Şam yolu ile Bağdad'a gelen hacılar da, bu güzergâhın gayet emniyetli olduğunu söyleyerek bu yolu diğer İranlı hacılara tavsiye ederlerdi.⁹³

ledi. Sabaha kadar yolculara uyku haram oldu.” (Destân-ı Ber-yaftegân, s. 74). “Kazimeyn ehli, başını bir türlü yastığa rahatça koyup da uyuyamaz. Gece bu vilayette asayiş olmadığı ve sayısız hırsız bulunduğu için herkes kendi başının çaresine bakmak zorunda. Düzensizlik almış başını gidiyor bu şehirde.” (Edibü'l-Mülk, s. 93).

⁸⁷ İçinde Mirza Celayir'in de bulunduğu Hanikeyn'den Bağdad'a doğru sefer eden kervan, yolda Arap kabilelerinin hücumuna uğrar. Karvana dokunmamaları için 200 gazi ve 60 hilat teklif ederler. Bu kadar verebileceklerini anlayan Arap kabileleri ise daha fazla para isterler ve işler karışır. Hac kafilisi Bağdad Şatt'ına zar-zor gelir ve buradan keleklerle Atabat yolculuğuna başlarlar. Mirza Celayir bu olayı manzum bir şekilde şöyle dile getirir (s. 127):

⁸⁸ “Sabaha kadar sıcaktan ve Arap kabilelerinin muhtemel saldırılarından korktuğumuz için uyuyamadık.” (Cezairî, s. 53 (Tarih 1340)).

⁸⁹ “İsyancı Arapların yakınımızda şarkılar söylemesi ve eğlenme sesleri yüzünden, yolcular bir-iki saat bile uyuyamadılar.” (Destân-ı Ber-yaftegân, s. 78).

⁹⁰ Eğlayî'nin: “Şöförler bizi, istasyon yönüne gitmeniz tehlikeli olabilir diye uyardılar.” demesi, aşiretlerin geç tarihlerde (h. 1337) bölgede, hatta Bağdad'da bile faal olduklarını gösterir.” (Bkz. Eğlayî, s. 178).

⁹¹ “Gerçekten de Cebel yolundan canlı olarak dönen insana şanslı demek gerekir. Bu yolun devlet tarafından yasaklanması şarttır. İşte o zaman bütün hacılar padişaha dua edeceklerdir. Bu yolun yasaklanması Bağdat balyozunun uhdesinde olsa gerek.” (Efşarî, s. 213).

⁹² “Hanikeyn'den Bağdad'a giderken yolda, haramilerin kervana saldıracağı haberi geldi. Osmanlı görevlileri derhal 60 kişilik bir ekibi onların üzerine gönderdiler. Ama haklarından gelemediler. Karantinada bizi koruyan 100 atlı ve 300 kişilik piyade gurubu da bu kervanı koruyordu. Sonunda zâirler, sapsağlam askerler eşliğinde Kazimeyn'e götürüldü.” (Ruznâme, s. 35).

⁹³ Şam'dan Ane, Ramadi, Müseyyeb yolu ile Atabata gelen hac kervanları, Osmanlı askerlerinin gözetiminde sağ salim Bağdad'a ulaşırlar, Atabat ziyaretini gerçekleştirirler. Bu yolu takip ederek gelen Mirza Davud Vezir-i Vezâif, emniyetli olması sebebi ile bütün İranlı hacılara aynı yolu takip ederek Atabat ziyaretlerini gerçekleşt-

Bu bedevî kabileler arasında bilhassa Anize kabilesi⁹⁴, İranlı hacı ve zâirlerin korkulu rüyası idi. Bu kabile mensupları hac kervanlarını basarak⁹⁵ kafileleri, yollarını uzatmak zorunda bırakırlardı. ⁹⁶ Bunların uslanması için Osmanlı devletinin düşündüğü çare ise, ⁹⁷ kervanların korunmasında yerel halktan da istifade etmek şeklinde olmuştur. ⁹⁸ Osmanlı devletinin buradaki fiili durumu, yabancı seyyâhların gözünden de kaçmamış, Bağdad'a yaptıkları seyahatlerde bizzat müşahede ettikleri üzere, güvenliğin sağlanmasının ve bedevilere hükmetmenin ne kadar güç olduğunu seyahatnâmelerinde dile getirmişlerdir. ⁹⁹

tirmelerini tavsiye eder. (Bkz. Vezir-i Vezâif, s. 221). “Bağdad’dan Şam’a 16 günde katır ve kecave ile gidiyorlar.” (Yuşihida Masahari, Sefername-i Yuşihida Masahari s. 70).

⁹⁴ “Dönüşte Düceyle girdik. Bir ferseng konaklama yerine kalmıştı ki, Araplardan hırsızlığı ve haramilikleri ile meşhur Anize taifesi başımıza üşüştü. İçlerinden siyah çehreli, uzun mızraklı, tabancalı üç adam bize doğru geldi. Biz bunlarla kavga etmeyi o anda uygun bulmadık. Arapça olarak onlara “eğer para, giyim, mal almak istiyorsanız, buyrun. Ama canımıza bir zarar vermeyin” dedim. Benim ve kervandaki diğer kimselerin elbiselerine kadar aldılar ve çekip gittiler. Allah’ın fazlı ve imamların yardımı ile bu belayı da üstümüzden savdık. Allah bu sapkın ve dinsiz fırkayı izmihlal eyesin ve zâirleri bunların elinden felaha erdiresin.” (Mişkâtü’l-Musâfirin, s. 98).

⁹⁵ Hâciye Hanım Kirmanî, Kerbela ziyaretini tamamladıktan sonra kecave ile Kazımeyn’e sekiz saatte döner. Burada Anize Arapları yolu kestiğinden dolayı emniyet kalmamıştı. O ve arkadaşları da diğer bütün kervanlar gibi yola çıkamamıştır. (Bkz. Mişkâtü’l-Musâfirin, s. 94).

⁹⁶ “Kâfile sabah namazını hep birlikte kıldı. Biz Gazaniyye yolundan Samarraya gidecek ve buradan da Dicle yolu ile Kazımeyn’e ulaşacaktık. Ama Anize kabilesine mensup haramî ve hırsızların Gazaniyye yolunda olduğu haberi geldiği için, biz de dâhil kafileden kimse ayrılmaya cesaret edemedi. Aksi taktirde hem can güvenliği, hem de mal güvenliği tehlikeye düşecekti.” (Mişkâtü’l-Misafirin, s. 58).

⁹⁷ “Nehrin yanında, Hurr’un kenarına bir fersah uzaklıkta bir kale vardır. Burası Anize kabilesinin yerleşim yeri olduğu için, buranın dervazesi/kapısı çok yakın zamanlara kadar kapalı idi. Askerler korkudan dışarı çıkamazlardı. Bu kabile mensupları defalarca ziyaretçileri soymuş, bazılarını da öldürmüşlerdi. Ama Osmanlı devleti, bu günlerde, burayı onlara, “yerleşinler ve çiftçilik yapınlar, artık hırsızlık ve kafileleri soyma işini bıraksınlar” diye vermiştir. Bugün bu kalenin yanında Anize kabilesinin yüzlerce siyah çadırı görülüyor. Buralara hurma ağaçları ekmişler.” (Efşarî, s. 232).

⁹⁸ “Bağdad’dan, Osmanlı devleti görevlilerinden daimî 300 asker, bütün zâirleri Kerbela’ya götürüp getiriyorlar. Çünkü burada bâdiye Arapları çok. Bu 300 süvarinin nizamı sistemi, acaba Osmanlı askerî sistemi gibi mi diye sordum. Bunlar paralı olarak toplanmış bölge insanlarından oluşan kuvvetlerdir. Herkese aylık 4 bin dinar maaş veriliyor. Nakit olarak bir yılda 4 tümen ediyor. İki hafta boyunca da bunlara yemek veriliyor. Osmanlı askerî nizamı gibi değil. Üstleri başları pis, elbiseleri eski, düzensiz, bozuk. Bazılarının ayakkabısı bile yok.” (Ruznâme, s. 40).

⁹⁹ “Bağdad Paşası, Bağdad’ın dışında yaşayan veya bu şehirde sakin bulunan bütün nüfusa hakim değildi. Şehirden ne kadar uzaklaşırsa, hükümetin hakimiyeti de o kadar azalıyordu. Bu apaçık görülebiliyordu. Çok zor bir durum. Eski Babil devletinin yaptığı gibi, şehirde yaşamayan bedevilere hükmederek kudretini gösterebilmek

İranlı hacılar Bağdad'a ulaştıklarında artık ailelerinden haber alabiliyor, onlara haber gönderebiliyor ya da memleketlerinde olan bitenleri öğrenebiliyorlardı. ¹⁰⁰ Nispeten daha erken dönemlerde, örneğin h. 1230 yıllarında telgraf yerine hutû^t¹⁰¹ kullanılmakta idi. ¹⁰² 1263 yılında Bağdad'dan yola çıkarak hacca giden İtimadü's-Saltana, bu posta sistemini ayrıntılı olarak tarif eder. ¹⁰³

çok zordu. Bunun tek bir yolu vardı. O da bu kabilelerin reislerini hediyeler ile satın almak ve onları kendi yanına çekmekti. Bununla birlikte buradaki Paşa, gerçek bir padişahı ve saltanat sarayında oturmaktaydı. İstanbul'dan gelen 4 bin askere çekidüzen veren, askerî üniteleri yöneten ve ihtiyaçlarını karşılayan komutanların başı olarak bu Bağdad Paşası vazifeli idi. Benim Bağdad'da bulunduğum sırada bu makamı Ali Paşa işgal ediyordu." (Bkz. Kont de Sarsi, s. 245)

¹⁰⁰ "Kazimeyn'de iken yüzlerce korkunç haber aldık. Bolşeviklerin Gilan'a hücum etmesi ve Tahran'daki devrim, bu gurbette sevincimizi ve ziyaret lezzetimizi bizden alıp götürmüştü. Vatandan uzakta iken aldığımız bu haberler bizi perişan ediyordu." (Bkz. Destân-ı Ber-yafteğân, s. 255).

¹⁰¹ "Hat"ın çoğuludur, yazı ve nâme anlamlarına gelir.

¹⁰² Cebel yolundan hacca giden yazar: "Öğleden sonra herkesin selamette olduğunu bildiren hutû^t (خطوط), Bağdad'dan bize ulaştı." demektedir. (Bkz. Tezkiretü't-Tarîk, s. 159).

¹⁰³ "H. 1263/m. 1836 yılının Şaban ayının on sekizi, Cumartesi günü akşamı, Bağdad-ı Meşhed-âbâd'dan Musul'a 15 fersahlık bir uzaklıkta olan Büyük Zap suyunun kenarındaki sarayın yönetimini elinde bulunduran Bağdad valisinin hesabından olmak üzere bize, dört posta atı, (Acemlerin değimi ile karasurani (delil, rehber)), iki atlı korucu, bir rehber ve her bir noktada misafirlerin ağırlanması için şehrin hâkimlerinin gereğini yerine getirmelerine dâir bir "buyruldu" tuğrası ile birlikte, posta atlarından rahatça istifade edebilmeleri, her konakta bir yüzbaşı ile birlikte elliden fazla ve yüzden az olmamak şartı ile hazır atlı bulundurmaları, yolu koruyup posta ve kendi devlet çaparlarını geçirmek için sahlı (menzil, geçiş noktaları) tesis etmeleri, devletin korumasındaki bu postanın yol eşkiyasından hiç bir şekilde taciz ve zarar görmemesi için bir yol emri ile bir ferman verildi.

Tüccarların para, eşya ve mücevherlerini de emanet ettiği çok miktardaki mektubu yerine ulaştıran bu devlet postası (çaparı), İstanbul'dan Bağdad'a uzanan yoldaki şehirlere, özellikle de Diyarbakır, Mardin, Musul ve Kerkük'e ulaşır. Bu postanın kursesiz ve sağlam olarak maksada ulaşmasına büyük gayret gösterirler. Bütün konak yerlerinde atlı korucular yerleştirilmiş ve bu postanın korunması için büyük miktarda harcamalar yapılmıştır. Her 15 günde bir İstanbul'dan Bağdad'a peşpeşe elli konak mesafesince sürekli posta gidip gelmektedir. Tüm bu at ve çaparların masrafları da tâcirlerin emanetlerinden ve mektuplarından elde edilen gelirle karşılanmaktadır. Mektupların taşıma ücreti olarak ağırlığınca altın verilir. Mesela İstanbul'dan Bağdad'a mektup göndermek isteyen bir kişi, mektubunu önce İstanbul'da tanınmış ve güvenilir bir kişi ve postacı başı olan Tatar Ağası'na verir. Emanetine karşı da ağırlığınca altın öder. Tatar Ağası da emanetleri on beş gün içinde yerine ulaştırıp cevabını getirir. Şimdilerde mektup kâğıtlarını kiralardan dolayı öyle ince ve nazik yapıyorlar ki, 2 bin beyit yazı, mührünün ağırlığı ile birlikte yalnızca yarım miskal geliyor. Kağıdın başında kullanılan mühür, kiraya dâhil edildiği için ağırlığından dolayı şimdilerde kullanımdan kaldırılmıştır. Halk bunun yerine renkli, billur gibi olan bir çeşit mühür icat etmiş. Kıymetli taşlar ve bunlar gibi olan cisimler de kağıttan alınan ki-

Daha geç tarihlerde, mesela 1300'lü yıllarda, artık telgraf yaygınlaşmış ve Bağdad, hacıları sevindiren güzel haberlerin alındığı bir yer olmuştu. ¹⁰⁴ Okuma yazması olmayan, dil bilmeyen hacı ve ziyaretçiler için de her dilde telgraf gönderebilme imkanı sağlanmıştı. ¹⁰⁵ Şimdi yine mezkûr sefernâme yazarını takip ederek konumuzu tamamlayalım:

İnsanların Ahlakı: Benim izlenimlerime göre dünyada yaşamak için en ideal yer burasıdır. ¹⁰⁶ Burada hayatını sürdüren herkes, hem dünyada, hem de ahirette mertebe sahibidir. İnsanları hem tamahkar, hem hakkına razı, hem sıcakkanlı, çabuk tanışan, kaynaşveren, hem çabucak satan ve yalancı kimselelerdir. Garip olan şeylerden biri de, insanların bir defada, ayaküstü olarak bin defa yalan söylemeleri ve asla bundan utanmamalarıdır. Bin birinci defa size

ranın aynısıdır. Ama bu tip eşyalar iki fagre(çeşit)den fazla olursa, bu sefer de bağlama miktarı, ücreti de eklenerek alınır.

Örneğin bir kişinin tek parça yükü olduğunu, bu yükün de Tebriz ölçüsü ile 24 batman geldiğini ve bundan fersah hesabı ile kira alındığını var sayalım. Bu kişi, her bir fersah için 500 dinar tutarında olan 2 buçuk kuruşu öder. Bunun gibi bir kişinin eğer kendine ait posta atı ve sürücüsü varsa, ondan alınan da bir yük hesabı olduğundan, her bir saat için 500 dinar vermesi gerekir. Bu miktar pek de fazla olmasa gerek. İki fersahlık bir mesafe içinse 5 bin dinar veren bir kişi, atların kendine ait olması durumunda, her konağın masrafı beş yüz dinardan fazlaya gelmez. Fakat şu farkla ki, tatarhâne atı ile birlikte çabuk ve son derece emniyetli bir şekilde gideceği yere ulaşır. Zira tatarhâne atı, devlet süvarisi ile korunduğundan dolayı eşkiyadan zarar görmesi imkânsızdır. Bu postanın herhangi bir vilayet valisinin kendi yönetim alanı içerisinde zarar görmesi halinde, bütün mesuliyet ona aittir. Bütün bu açıklamalara ilaveten bendeniz, Basra, Bağdad ve Şehr-ı Zor vilayetinin valisi, saygı değer Hacı Mehmet Necib Paşa'nın emri ile, mesuliyeti altındaki topraklarda olduğum müddetçe kira parasından muaf tutulmuştum. Maiyetimize posta atları, yirmi dağ korucusu, bir bayrak ve davulcu da verilmişti." (İtimadü's-Saltana, s. 16):

¹⁰⁴ "Tahrân'dan telgraf geldi. Ziyâdesi ile mutlu oldum." (Duhter-i Ferhad Mirza, s. 274 (1297 yılı)). "Horasan'dan kağıt (telgraf) daha henüz gelmemiştii. Biraz hayal kırıklığı yaşadık. Ertesi gün hacı itmama erdirdiğime ve selamette olduğuma dâir Horasan'a, Meşhed'e ve oğluma kağıt gönderdim. Onlar da herkesin selamette olduğuna dâir kağıt göndermişlerdi." (Vezir-i Vezâif, s. 221 (1322 yılı itibarı ile)).

¹⁰⁵ Eğlayi, Bağdad'daki İranlı hacıların Hürremdere'ye telgraf gönderme çabalarını şöyle tasvir eder: "Bu telgrafhâneye yakın biri oturmuş, tepesinde de bir tablo asılmıştı. "Her dilde telgraf çekilir." diye. Hacılar önünde sıraya girmişlerdi." (Eğlayi, s. 136 (1338 yılı itibarı ile)).

¹⁰⁶ "Bu şehrin bir diğer özelliği şudur. Her fırkanın burada barındığı bir temsilciliği vardır. Kendi merasimlerini hiç bir zülüm ve siteme maruz kalmadan icra ederler. Türk, Arap ve Acem burada yerleşmiştir. Bir çok tarikat silsilesinin dergâhları buradadır. Burada Bektaşî, Mevleviyye, Kadiriyye, Nakşibendiyye, Rufaiyye ve Uşşaiyye silsileleri meşhurdur." (Bkz. Şirvanî, *Hadikatü's-Seyâha*, s 158).

öyle bir yalan söyler ki, ne kadar tecrübeli olursanız olun mutlaka ona inanırsınız ve doğru söylüyor dersiniz.¹⁰⁷

Meslekler: Burada çok sayıda bulunan turac (bir çeşit çöl kuşu), yaban domuzu, ceylan ve aslan avcılık ile uğraşanların ilgi alanıdır.¹⁰⁸ Nüfus içinde Yahudiler ve Hıristiyanlar da vardır. Oldukça muteber kiliseler mevcuttur. Bu şehirde hemen hemen her şey bulunur. İnsanları ticarete meyyaldirler. Muteber tâcirleri vardır.¹⁰⁹ Orta tabaka geçimlerini kolay yoldan temin eder. Güzelliğe düşkün ve ziyetlerini göstermeyi severler.¹¹⁰

Hikaye: Bu vilayette yepyeni, çok ilginç hikayeler dinledim. Mesela yaz günleri leylekler bu şehre gelirler. Bunlardan biri ne zaman Şatt'ın üzerine gelip de karşıya geçmek istese, Şatt'ın kenarında oturan insanlar, özellikle de çocuklar ve boş gezen cahil gençler her iki yakadan feryad ederek "ika, ika",

¹⁰⁷ "Bağdad'ın insanları yabancılar ile kolay kolay ısınmaz. Her şeyi büyüten, bahaneci bir yapıdadırlar. Arapça burada asıl dildir. Bunun yanında Osmanlı ordusunun mevcudiyeti sayesinde halk Türkçe de bilir ve konuşur. Buranın hâl-i hâzırdeki hakimi Osmanlı sultanı Sultan Murad'ın görevlendirdiği Ali Paşa'dır. Veba salgını yüzünden bu diyarda çok telefât olmuş. Hilal şeklinde, verimli toprakları var. Verimli arazisi 20 ferseng kadar dışarıya uzanır." (Kont de Sarsi, s. 182) "Buranın insanları tenbel, yorgun ve kahveden dışarı çıkmayan insanlardır." (Ruznâme, s. 57). "Buranın halkı, mukaddes mekanları ziyarete gelen İranlı ziyaretçiler sayesinde ayaktadır." (Kont de Sersi, s. 250).

¹⁰⁸ Ava bir hayli meraklı olan Nasreddin Şah: "Buradaki ahular biraz daha küçük, nazik bedenli İran tavşanlarından biraz daha büyük" demektedir." (Nasreddin Şah, s. 94).

¹⁰⁹ "Bu şehrin ticareti genellikle Yahudî esnafın elinde idi. Kaçarların son dönemlerinde hacılar, Bağdad'a ulaştıkları zaman, kolayca para sorununu çözebilecekleri merkeze de ulaşmış olurlardı. Kazimeyn'de ikamet eden büyük çoğunluk, Bağdad pazarında, Yahudî esnaftan beratlarının karşılığı olan paraları alırlardı. Beratlarımızı paraya çevirmek için pazarda bir Yahudînin yanına gittik." (Cezairî, s. 53). "Beratın ulaşımını öğrenmek için bugün Kazimeyn'den Bağdat'a gideceğim." (Destân-ı Ber-yaftegân, s. 75). Bağdad'da İran bankası kurulduktan sonra, İranlı hacılar ve ziyaretçiler artık paralarını buradan almaya başlamışlardı. Ancak bazen bazı zorluklarla karşılaşabiliyorlardı: "Bağdad'da Bank-ı Şahî'den Rupî beratlarını almak için hacılar izdihâm oluşturmuştu. Yerel halk kolayca beratlarını almıştı. Ancak bir İran bankası olmasına rağmen İranlı hacılara işi zorlaştırıyorlardı. Ben de bağırdım: "Niye kırmızı serpuşlulara izin veriyorsunuz da, kanuna uyup sırayla bekleyen hacılara yardım etmiyorsunuz." Kapıda bekleyen asker de baktı, güldü ve izin verdi." (Eğlayî, s. 139). "İngiliz bankası Rupî'nin değerini belirlemediği için pazar esnafı da günlerdir öylece kalakalmıştı. Kirmanşah yolu da bu günlerde kapalı olduğu için geçit vermiyordu. Hacılar zor durumda idiler." (Destân-ı Ber-yaftegân, s. 255).

¹¹⁰ Bağdad'a tedavi amacı ile gelenler de vardı: "Bir Hoylu gördüm. Bağdad'da ne işinin olduğunu sordum. Karısının hasta olduğunu ve tedavi için getirdiğini söyledi." (Hoyî, s. 513) Bağdad'daki haberleşme ile ilgili olarak Seyfû'd-Devle'nin sessiz kaldığı kıssımları da yine diğer sefernâmeler vasıtası ile kapatabiliriz.

yani düş, düş derler. Bu ibareyi yüksek sesle tekerleme gibi söylerler. Leylek de bunu duyar duymaz aşağı düşer. Kendi gözlerimle defalarca şahit oldum. Gidip onu yakalarlar. Burada, kahvehaneye gelip de bunları yakalamak isteyen pek çok işsiz güçsüz insan var. Bundan daha ilginç olanı ise, yakaladıktan sonra tekrar uçması için ne kadar zorlasalar, ne kadar vursalar da leyleğin artık bir daha uçmamasıdır. Araplar bunun etini de yiyorlar.¹¹¹

Ürünler: Şatt'an çok balık tutarlar. Birkaç iyi balık çeşidi vardır. Bunlar çehmeyi (چهمه)¹¹² çokça kullanılıyorlar. Koyun etlerinin de öyle bir tadı yok hani. . . Süt ve yoğurdu iyidir. Bahar ayında yağışlar bol olursa, Irak'ın bütün zemini yemyeşil çiçeklerle donanır. İnsanları her ne kadar metmûl/varlıklı-zengin (متمول) iseler de hırsızlığa meyyaldirler.

Medayin: Bu şehir Bağdad'ın doğu tarafına 6 saat uzaklıktadır. Diyale isimli Acem topraklarından gelen bir nehir, Bağdad ile Medain'in orta yerindeki yolda Dicle nehri ile birleşir. Buranın her yeri ziraate elverişlidir. Diyale suyu Kuffe¹¹³ (قفه) ve Tarrade (طراده) ile geçilir.¹¹⁴

¹¹¹ Mukayese ediniz: "Müslümanlar leyleklere özel bir ihtimam gösterirler. Bunun sebebi dinî çekince olsa gerek. Leyleklerin sayısı bu yüzden Irak'da çoktur. Bağdad'da leyleklerin yuva yapmadığı hiç bir ev yoktur." (Sefaretnâme-i Fevkalâde-i Kont de Sersi, s. 224).

¹¹² Bu kelime büyük bir ihtimalle bir parça yağlı kuyruk yağı anlamına gelen şahme (شحمه) olmalıdır.

¹¹³ Kuffe, bir çeşit kayıktır. Bir çok tahtanın ya da kamışın birleştirilmesi ile yapılır. Bunların altına şişirilmiş bir tulum ya da muşka'lar bağlanır.

¹¹⁴ Ferahani'nin *Sefernâme*'sinde kuffe ile kelek tabiri birlikte kullanılmıştır. (Bkz. s. 98). "Nehrin kenarında hacılar çadır kurmuşlardı. Görülmeye değerdi. Suyun üstünde kufeler vardı. Geceyi bir saat geçe, Yezdli, yükü şeker olan ve Bağdad'a şeker taşıyan bir kafil e oraya geldi ve konakladı." (Duhter-i Ferhad Mirza, s. 274). "Dönüş yolunda Samarra'dan Bağdad'a giderken kuffelere bindik. Bu merhameti olmayan suya girdik. Öyle dalgalar vardı ki, adeta "el-hazer, el-hazer" diyor gibiydi. Akli olan hiç bir insan bu kuffelere binmez. Allah'a tevekkül ettik. Geçiş esnasında Hacı Mirza Şafî'nin kuffesi batmış, ölüm kalım savaşı vermişti." (Efşari, s. 245). "Su üstünden geçmemiz lazımdı. Kuffelerle geçmeli idik. Bekledik. Bu kadar çok insanın karşıya geçmesi 5 saat sürdü." (Ruznâme, s. 35). "Rüzgarla işleyen gemiler ve kuffeler Şatt'a çok gördük. Gariye bindik ve Kazımeyn'den geçtik." (Mişkati'l-Musâfirin, s. 58). "Dicle Şatt'ında kullanılan bir diğer araç Tarrade/Nakkale'dir. Bu üç yarım daire hızlı kayıktan oluşur. Bunlar ardı sıra olarak konulmuş ve üzerlerine de düz bir tahta çekilmiştir. Bunların her birinin başında bir halka vardır. Örne, kalın bir tel bunların aralarından geçiyor. Bu kalın tellerin iki tarafı da Şatt'ın iki yanına bağlanmıştır. Bu aracı hareket ettirmek için, Şatt'a enlemesine doğru bu büyük aleti hareket eden iki kişi üstünde oturur ve gitmek istediği yöne doğru hareket ettirir. Nakkalenin ayaklarına doğru güç vererek suyun üstünde yüzdürür. Her kişiden bir gumri alıyorlar. Bu ulaşım aracının devlete bir hayli geliri vardır." (Destân-i Ber-yafteğân, s. 63). "Suyun üstünde yarım karpuz gibi duran kuffelerin manzarası suya oldukça ilginç bir görü-

Hz. Selman'ın Kabri: Bu zâtın kabri Şatt'an bir miktar uzaktır. ¹¹⁵ Buranın kümbedi ve küçük bir avlusu vardır. Birkaç Arap ailesi burada yerleşmiştir. Huzeyfe'nin kabri de burada, Medayin'dedir. Küçük bir kümbedi vardır. ¹¹⁶ Eski Medayin binalarından kalan tek eser harabe haldeki Kisra'nın büyük tâkidir. Bu bina büyük ve geniş olup tuğla ile örülmüştür. Ortadan yarılmış, Şatt tarafındaki kısım harabe hale gelmiştir. Bu binanın bir zamanlar büyük bir saray olduğu söylenir. ¹¹⁷

Ekerkuf: Kazimeyn'e iki saat uzaklıktaki Hur (هور) semtinde topaktan yapılmış yüksek bir tepedir. Binanın üzerinde, büyük pişmemiş tuğlalardan ve bunların aralarına konulmuş sızlıklardan yapılmış bir âlâmet bulunur. Burası çok uzak yerlerden de görülebilecek bir yapıdır. Araplar buraya Ekerkuf (اکرکوف) diyorlar. ¹¹⁸ Söylentilere göre Hureng (خورنگ)'in sarayı burası imiş. ¹¹⁹

Dicle ve Fırat: Bu ırmakların sularının çoğaldığı bazı yıllar, Fırat'ın suyu kabarak Dicle ile birleşir. ¹²⁰ İşte Bağdad o zaman tam bir ada olur. Bazen

nüm veriyordu." (Yuşihida Masahari, s. 69). "Ertesi gün Delican kiralayarak nehrin kenarına geldik ve Terrade'ye bindik." (Vezir-i Vezâif, s. 221).

¹¹⁵ "Şatt'ın kenarından ta Selmân'ın kabrine kadar iki at meydanı uzaklığı vardır. Tâk-ı Kisra'dan Selmân'ın kabrine kadar ise bir at meydanı uzaklığı vardır." (Nasreddin Şah, s. 102).

¹¹⁶ "Selmân-ı Farisi'nin kabrini gördük. Yüce bir kümbet içine yapılmıştı. Çok eski olan sandukası tahtadan idi. Kabr-i şerifin, bu topraklardaki büyük eserlerden olduğu her halinden belli idi. Bir gece burada kaldık. Ertesi gün öğlen Bağdad'a vardık." (Ruznâme, s. 55). "30 Ruypi'ye kiraladığımız motorla Hayber'e gittik. Selmân-ı Farisi'nin kabrini ve Tâk-ı Kisra'yı gördük. İngiliz devleti buranın etrafını telle çevirmişti. Tâk-ı Kisra, Molla İsmail Mescidi'nden daha yücedir. İslâm'ın ilk yıllarında İranlılar Araplara karşı burayı siper edinmişlerdi. Hâlâ ayakta kalmış olan bu yer, o günlerin bir hatırası idi." (Hacı Şeyh Muhammed Mümşizade Sefernâme-i Hac, s. 80).

¹¹⁷ "Eğer Bağdad harabelerini görmek istiyorsanız, Hindli tüfenkçileri kiralamak zorundasınız." (Yuşihida Masahari, Sefername-i Yuşihida Masahari s. 72). Basra'dan Bağdad'a gelen Sakkızı da Tâk-ı Kisra'nın önünden geçerken şunları kaydediyor: "Kisra sarayının kalıntıları henüz burada duruyor. Medyen'in de bir çok kalıntıları burada bizlere kendini göstermekte." (Sakkızı, s. 121; Ruznâme, s. 55). "Basra-Bağdad arasında yolculuk yapan Tezkiretü't-Tarik yazarı da İranlıların eski eserleri (Tâk-ı Kisra ve Medain) hakkında müşahedeye dayalı bilgiler verir. (Bkz. Tezkiretü't-Tarik, s. 224).

¹¹⁸ Nasreddin Şah, buranın aslının Akarkuf (عقرکوف) olduğunu yazmıştır. Bkz. s. 107.

¹¹⁹ "Burada bir imaret vardı. Bir meydan genişliğinde idi. Taş ve kilden yapılmıştı. Eski-ler buraya Akarkuf burcu diyorlar. Benî Abbas'ın mutfağı olduğu söylenir. Ama buna şahadet edecek bir kimse yoktu. Otuz küsur tabaka idi. Çok yüksek bir binaydı. Bu bina Halife Mütevekkil'in minaresidir, diyorlardı." (İsfehani, s. 160). "Akarkuf burcu, gerçekten çok büyük bir binadır ve Kerhe'nin dışına dikilmiştir. Kalenin 4 fersah güney batısındadır. Bu binanın sahibi bilinmemektedir." (Sakkızı, s.126).

¹²⁰ "Meşhur bir söz şöyledir: "Kim ki Bağdad suyunu, yani Dicle'nin suyunu içse, şişmalar ve yüreği kararır. Kim de Fırat'ın suyunu içse, zayıflar ve yüzü beyazlaşır." Ben

altı, bazen de on saatlik mesafeye kadar etrafını su alır. Bağdad arazileri civarında Fırat ile Dicle'nin arası dört saattir. Dicle'nin suyu Gudi (گودی) den geçer. Öyle kolayca Irak'ın bütün zeminlerine ulaşamaz ve kaplayamaz. Ancak Fırat, Dicle'den Basra'ya kadarki mesafeyi, hatta bölgenin en yüksek zemini sayılan Necef arazisini bile kaplar. İstenirse Fırat suyu her yere, her bölgeye taşınabilir ve bu sudan istifade edilebilir. Buna rağmen Osmanlı devletinin burada verimliliği arttırmak ve burayı mamur kılmak derdinde olmaması çok ilginç bir durumdur.¹²¹ Harici devletlerden biri bunu yapmak istediğinde bile Osmanlı devleti buna mâni' olmaktadır. Halkın da bu tür büyük faaliyetlere girişmesi yasaktır. Eğer bu yasaklık kaldırılırsa, hem yerli, hem de yabancı halk çabucak Irak'ın verimini Mısır'ın seviyesine getirebilir. Gerçekten de su, hava ve toprak bakımından Irak, Mısır'dan daha verimli ve daha kapasitelidir. Hem yorgunluğumu atmak, hem de ziyarette bulunup Asitâne-bûsi yapmak (eşik öpmek), hem de dostlarımı görmek için on yedi gün Kazımeyn'de kaldım ve Şubat 1279'da Kerbela'ya yöneldim.¹²²

Kazımeyn'den Kerbela'ya:¹²³ Kazımeyn'den Hanzad altı saattir. Bağdad'ın yakınından geçilerek güdilir. Bağdad'a bir saat kala bir şehir vardır. Buna Hor (خر) ya da Hor Köprüsü derler.¹²⁴ Dicle'nin suyu buraya kadar uzanır.

tadına baktım. Fırat'ın suyu Dicle'den daha güzel.” (Tezkiretü't-Tarık, s. 250). “Saflık ve tatlılıkta dünyada az bulunan Dicle suyu buradadır.” (Tuhfetü'l-Âlem, s. 185). “Bir kaç yerde şehire Dicle'den buharla çalışan çark ile su taşınıyor.” (Sakkızı, s. 126).

¹²¹ 1279 yılına ait Seyfû'd-Devle'nin bu bilgisi ile 1335 yılına ait Eğlayi'nin verdiği bilgiyi mukayese ediniz: “Gerçekten de Bağdat ve Kerbela'yı buharlı makinelerle nasıl da âbâd etmişler... İnsan gözü ile görmezse asla inanamaz. Yüzlerce su havuzu makine kuvveti ile doldurulmuş. Yüz yıllarca su görmemiş bu zemini sulak hale getirmişler. Bu makine vesilesiyle insanlara iş imkanı sağlanmış ve devlet de bundan istifade etme yolunu bulmuş. Ama malesef İran, suyun kaynağı olmasına rağmen, bugüne kadar böyle bir tedbir almış değil. Mesela Huzistan'daki Sedd-i Karun veya Kuhreng kıvrımı ya da İsfahan'daki Zayenderud için bir şey yapılmamış. Buralarda barajların kurulması çok önemli.” (Eğlayi, s. 141).

¹²² Seyfû'd-Devle, *Sefernâme-i Mekke*, s. 216-224.

¹²³ Hacca gidiş yolunda önce Atabat'a gelen hacılar, Necef'ten Kazımeyn'e dönerlerdi. Kervanın buradan yola çıkışı, Necef'ten olan hac emirinin davul (dememe) çalması ile olurdu. (Bkz. Efşarî, s. 203). “Dememenin çalınması ile hacılar Semave'den yola koyuldu. Biz de hareket ettik. Yüke alışkın olmadıklarından bazı develer yavaş gidiyordu. Araplar bağırıp çağırıyordu. Temaşaya gelmiş olan Necefliler bizi yolculuyordu. Bir saatte 1 fersah yol alınıyordu. Yol emniyeti yoktu. Kervandan bazılarının ve benim mallarım çalınmıştı. Veli Ağa'nın su kırbalarının tamamını cemmaller yırtmışlardı. Su kırbalarında su kalmamıştı. Şammar aşireti kuyuların başına oturmuş, bizi yaklaştırmıyordu. Haramilerin saldırılarında kadınlar keçavelerden düşüyor ve keçaveri kırılıyordu.” (*Sefernâme-i Manzûm-i Mekke*, s. 11-12).

¹²⁴ Nasreddin Şah'ın *Sefernâme*'sinde burası için Hor (خور) tabiri kullanılıyor. Bkz. s. 106.

Köprüsü vardır. Buranın halkı bedevî Arap'tır. Yolda Araplara mahsus bir iki tane bakımsız kahvehâne vardır. Buradan Hanzad'a kadar göçebe Arapların dışında, ne verimli bir arazi, ne de bir yerleşim yeri vardır. Hân-1 Çehuh (خان), Hân-1 Zâd (خانزاد), Hân-1 Mızrakçı (خان مزراقچی), Um Sehul Barajı (سد ام), Medfen-i Taflan-1 Müslim (مدفن طفان مسلم) ve Hân-1 Atşân (خان)'dan geçilerek Kerbela'ya varılır.

Bundan sonra uzun uzun Kerbela'yı anlatan müellif, Nefes ve Hille'yi de detaylı bir şekilde tavsif eder. Dönüş yolunda da aynı güzergâhı takip eden müellif, Bağdad'a geldiğinde Orta Han'a iner ve oradan da Kufe ve Nefes'e geçer. Bu esnada Orta Han'la ilgili olarak şunları kaydeder: "Bağdad'dan Orta Han'a beş saattir. Yol genel olarak düzdür, ancak yer yer eski nehir yataklarının kalıntıları görülür. Bu yolun tam ortasında, suyu tuzlu olan bir kuyu vardır. Orta/Örtme Han, küçük ve oldukça kötü bir kervansaraydır. Merhum Şeyhül-Mülk (Merhum Hakanın oğlu), Kerbela âlimlerinden birine külliyetli miktarda para vermiş ve burada, zâirlerin dinlenmesi için bir kervansaray yaptırtmasını söylemişti. Ancak hâl-i hâzırdeki kervansaray hiç masraf yapılmadan ve malzemedan çalınarak inşa edilmiştir. Suyu, kuyu suyu ve tuzludur. Birkaç Arap bedevîsi, yolcuların ihtiyaçlarını temin için buranın yakınına yerleşmiştir.¹²⁵

¹²⁵ "Örtme/Orta Han İranlılar için çok önemlidir. Şah İsmail'in yaptırdığı Şah İsmail Hanı ile Örtme Han'ın duvarında Şah İsmail'in ismi vardı. Bu binanın tarihi h. 831'dir." (Bkz. Sir Arthur Harding, s. 255). "Seyyâhların hemen hemen tamamının yolu buraya düşer ve her biri bu hanla ilgili değişik bilgiler verir: "Kaçarlar'ın son zamanlarına kadar istifade edilen bu "Orta/Örtme Han, Kazimeyn'den beş fersah uzaklıktadır. İki fersah yol almıştık ki altın renkli mübarek kubbe görüldü. Artık gözün ve gönülün arzusu yerine gelmişti. Allah'a şükür secdeleri ettik. Bu yaşadığımız anlatılamayacak duygulardı." (Mişkâtül-Musâfirin, s. 58). Han, son zamanlarında tüccarların deposu haline gelmişti: "Derince bir bölgede yer alan Örtme Han'ın yanına geldik. Burası eskiden Harun Reşid'in mutfağı sayılıyormuş. Şu anki hali ise tacirlerin oturduğu, devlete ait olan bir yerdir. Görmek için içeri girdik. Bağlanmış ticaret malları ile doluydu. Yerden yukarı doğru altı zira'lık bir mesafede taş kitabesi duruyordu. Bağlanmış malların üzerine çıkıp bu kitabeye yaklaşarak merakımızı giderdik. Yazıyı okudum ve not aldım. 921 tarihli kitabe: "Bu han Şah İsmail b. Haydar Safevî zamanında için yapılmıştır." yazılıydı. Bu kitâbe, Şah İsmail Safevî'nin Irak'taki parlak ve azametli saltanat yıllarında, İran'ın burada aziz olduğu gösteren bir delildi. Bu, aynı zamanda, bugün memleketimizin ne kadar zayıf ve perişan bir halde olduğunu da şahididir. Bu durum bizi teessüflere sevk ediyordu. Allah, biz İranlıları bundan daha zelil bir duruma düşürmesin ve bizim intikamımızı Şah İsmail'in makamında oturup da bu makamı hak etmeyen padişahlardan alsın." (Destân-ı Ber-yaftegân, s. 91). "Örtme Han'a geldik. Giderken de bu handa kalmıştık." (Mişkâtü'l-Musâfirin, s. 110). "Kazimeyn'e beş fersah kala Orta Han'da Hoy'lü zâirlerle sohbet ettik." (Hoyî, s. 512

Reşidiye: Bağdat veziri Reşid Paşa, birkaç yıl önce, eski nehir yataklarından birini kazdırarak bu hana bir saatlik mesafeye kadar su getirtmiştir. Burasını da gayet güzel bir tarzda restore ettirmiştir. Onun bu zahmetlerinden dolayı da buraya Reşidiye denilmiştir. Burada çok iyi bir şekilde ziraat yapılmaktadır. Reşid Paşa, Reşidiye nehrinden bu hana su çekme ve burayı âbâd etme niyetinde idi. Ancak ömrü vefa etmedi ve o yıl vefat etti. Araplar, hâl-i hâzırda, bu Reşidiye nehrinden su getirerek zâirlere satmaktadırlar.

Böylece konumuz ile ilgili malumata son veren müellif, Örtme Han'ından hareket ederek Bakube'ye geçmiş,¹²⁶ oradan da Kızıl Ribat, Hanikeyn ve Kirmanşah yolunu takip ederek vatanına dönmüştür.

Son olarak sefernâme yazarlarının karşılaştıkları yöneticilerle ilgili kanaatlerini de belirterek tebliğimizi nihayete erdirelim. İrânlı hacıların ve züvvârın Osmanlı paşalarından gördükleri dostluğa veya düşmanlığa yer veren diğer sefernâme yazarları gibi Seyfüddevle de konuyla ilgili müşahedelerine eserinde yer vermiştir. Bu bağlamda o, Bağdat veziri Reşid Paşa'dan övgüyle söz eder.

Daha önce de söz ettiğimiz gibi İrânlı üst düzey yetkililer, Osmanlı topraklarına ayak basar basmaz Osmanlı devlet adamları tarafından özenle karşılanırlar ve misafir edilirdiler.¹²⁷ Yine sahip oldukları özel vasıflar nedeniyle üst

¹²⁶ “Bakube'den Orta Han 6 fersaktır. Caddesi düz ve dolanbaçlıdır. Çoğunluğunu İsfahanlıların oluşturduğu bir kafilé dönüyordu. Burada dünyada benzeri olmayan bir ribat vardır. Emir Hüsami'l-Mülk Hemedani'nin yaptırdığı bu ribatta malesef bize uygun bir yer bulunamadı. Dört gari bu yolda git-gel yapıyordu. Yarım saat sonra küçük bir köyde oturak yaptı. Burada da bize uygun münasip bir yer bulunamadığı için başka bir ribata gittik.” (Sefernâme-i Manzûm-i Mekke, s. 125).

¹²⁷ Nasreddin Şah'a hem Hanikeyn, hem de Bağdat'a girişte yapılan olağanüstü resmi tören için bkz. Nasreddin Şah, *Sefernâme-i Atabat-i Aliyat*, s. 60-78. O, İrânlıların adeti üzere, önce Atabe-büsi için Kazımeyn'e gitmiştir. Buradan da ikâmet edeceği Bağdat'daki ikametgâhına dönmüştür. Onun Bağdat'a girişini kendi ağzından dinleyelim: “İnsanlar caddelerin iki tarafında uzun kortej oluşturmuş, sessiz ve sakince bakıyorlardı. Basit insanlardı. Osmanlı askerleri arkasında durmuş, geçidi seyrediyorlardı.”

Bağdat'ın tamamını askerî birlikler eşliğinde gezen ve kendinden beklenmeyecek ayrıntılara bile dikkat çeken Nasreddin Şah, Osmanlı devletinin Bağdat'da o yılki en önemli konuklarından biridir. Eserinde Kerhî'nin kabrini, Mescid-i Burasa'yı, Harun'un kasrını, İmam Kazım'ın kabrini, İmam Ebu Hanife'nin kabrini, Kısra'nın tākını, Selmân-ı Farisî'nin kabrini, Bağdat kalesini ayrıntılı bir şekilde tasvir eder. Kendisi Geylanî'nin, Sühreverdî'nin kabrini ziyaret etmiş, kayıkla suda gezinti yapmış, Nemrud'un kabrini ziyaret ettikten sonra da Kerbelâ'ya geçmiştir. Bakube'ye girdiğinde Mikdad'ın kabrini ziyaret etmiş ve buranın masrafları kendisinden olmak üzere tamir edilmesi emrini vermiştir. Kerbelâ dönüşünde Müseyyeb'den Bağdat'a gemi ile geçmiştir. Kazımeyn ziyaretinde pazarların gezilmesi, Ramazan bayramı şenlikleri, Harem çalışanlarına enamlar verilmesi, Samarra tasviri, Bakube'ye dönüş, Osmanlıya karşı Arap kabillerinin isyanı ve bir kaç Osmanlı askeri-

düzey yetkililer tarafından karşılanan başka bazı İranlı misafirler de vardı.¹²⁸ Bu meyanda Bağdad'a sürülmüş olan İranlıları ziyarete gelen ve onların yanında kalan İranlı hâkimlerin bulunduğunu da belirtmek gerekir.¹²⁹

Bağdad valisi, gelen önemli konuklara yol boyu rahat etmeleri için bir yol emiri (امر راه)¹³⁰ verirdi.¹³¹ Kazimeyn ziyaretlerinde de, Osmanlı görevlileri,

nin Araplar tarafından katli, İstanbul'dan gelen Osmanlı üst düzey yetkilileri ile görüşme, hil'at ve enam verme, Caf aşiretinin isyanları, Osmanlı padişahından Hanigeyn'deki hadisede taksiratı bulunan bir ferдин iadesi ricası, Osmanlı paşa ve memurlarının samimi dostlukları, Osmanlıların olağanüstü misafirperverliği v.s. konularına değinen bu sefernâmenin mutlaka tercüme edilmesi gerekir.

Bunun dışında devlet görevlileri tarafından karşılanan diğer bir isim de Ali Ekber Mir Haşim Muhammed'dir: "1317 yılı Cemaziye'l-Evvel'in 8. günü, Bağdad Paşa'sı ve çoğunluğu Gürcülerden oluşan 600 kişilik askerleri ile birlikte Hanigeyn'den Osmanlı topraklarına girdik. Askerler gelen ziyaretçileri karşılamış, gümrük ve geçiş işlemleri başlamıştı." (Mişkâtü'l-Musâfirin, s. 52). "Bağdat valisi iki adamını bizi karşılamak ve Bağdad'a ulaştırmak üzere göndermişti." (Ruznâme-i Vekayî', s. 31-32). Edibü'l-Mülk, Bağdad'a 4 fersah kala, Bağdad Paşa'sı ve görevlileri tarafından yapılan özel bir karşılama töreni ile Bağdad'a girer ve burada da görüşmeler yapar. (Bkz. Edibü'l-Mülk, s. 85). İran'ın sayılı hattatlarından olan Tezkiretü'l Hattâtin müellifi de Bağdad Paşa'sının özel konuyu olmuştur (Tezkiretü'l Hattâtin, s. 158).

¹²⁸ "Bektaşî tekkesinden Cenab Paşa'nın gönderdiği gavnâs eşliğinde Kazimeyn'e girdik. Burada bizi İran maslahatgüzari karşıladı." (Edibü'l-Mülk Kaçar, s. 89). "Bağdad balyozu ve bir çok kimse istikbale ve tehniyeye geldiler. Bizim için köprüyü açtılar. Kazimeyn tarafına yönedik. Top atışları yapıldı. Tahtirevan ve kecaveyle gelen ehlim için de özel hazırlık yapılmıştı. Bağdad'ı ve köprüyü temaşaya gittik. Balyoz'un adama 300 Garni verdim. Bağdad pazarından bin Feth-alışahilik alışveriş yapım." (Tezkiretü'l-Tarîk, s. 248). Efşarî, üst düzey bir askerî yetkili olduğu için Kazimeyn'de Bağdad balyozu, İran dışişleri bakanı ve Bağdad Paşası gibi bir çok devlet yetkilisi ile görüşmüştür. (Bkz. Efşarî, s. 236-254).

¹²⁹ Bağdad'a teb'id edilen İran'ın önemli simalarından Muntasarü'l-Mülk'ü ziyaret eden Vezir-i Vezâif, onun Dicle kenarındaki güzel evinde kalır. (Bkz. Vezir-i Vezâif, s. 280).

¹³⁰ Muhtemelen yol fermanı veya yol emiri manasına kullanılmaktadır.

¹³¹ "Bağdat valisi bize, yeniden, posta atı, atlı muhafızlar ve iyi karşılanmamız için gittiğimiz yerlerdeki emirlere yazılmış mühürlü hüküm mektubu verdi. Sekiz gün bu işlerin tekmil edilmesi için Deli Abbas Konağı'nda, yemek, giyecek ve yataktan bi-haber bir vaziyette kaldım. Bir harabe köşesinde, yorgan ve döşegi topraktan, giysisi ise bir çuldan ibaret olan Bağdad'ın Adine köyünün köylüleri gibi aç, susuz ve çıplak kaldım. Ne olursa olsun sonunda bu da bitti. Bağdad'dan haber gelince yola koyulduk. Bu yol, Osmanlı devleti için büyük bir gelir kaynağı olduğu gibi, aynı zamanda bir mansıp makamı da teşkil etmekteydi. Hem devlet işlerinin aksatılmadan yapılması, hem de büyük bir gelir sağlamasından dolayı bu yol çok önemli idi.

Hacı Necip Paşa, Osmanlı'nın meşhur vezirlerinden biridir. Büyük ve şanlı padişah Mahmud Han devrinde iş başına gelmiş, Osmanlı devletinin önemli vilayetlerinin çoğunda yönetimde bulunmuş, merhum Sultan Abdulhamid'in saltanatına kadar da Bağdad vilayetinde yönetimde kalmış ve Şeyhu'l-Vüzera makamına nail olmuştur. On

hem misafirperverliğin bir nişanesi, hem de koruma amaçlı olarak misafirlerini yalnız bırakmazlardı.¹³² Yine Bağdad paşaları, Atabat ziyaretinin kabul olmasını dilemek, hacı tebrik edip kutlamada bulunmak için de özel olarak bu misafirlerle görüşürlerdi.¹³³ Bu bakımdan söz konusu hac ve Atabat sefernâmeleri yazaları, yakından müşahede ettikleri bu paşalar hakkında uzun uzun malumat verme imkanı bulabiliyorlardı. Ancak onlar sadece bununla yetinmiyor, halk arasında bu paşalarla ilgili olarak dolaşan gayet ilginç müspet ya da menfi bilgileri de eserlerine alıyorlardı.¹³⁴

Kaynaklar

Konumuzla ilgili olarak Farsça yazılmış ciddi anlamdaki ilk hac seyahatnâmesi, malum olduğu üzere hicri 410'da yola çıkmış olan Nâsır-ı Hus-

üçüncü yüzyılın sekseninde , h. 1280'de vefat etmiş olması muhtemeldir. Mert, halk dostu ve garip-perver idi. Şu anki Cidde valisi Cemil Paşa da, Necip Paşa'nın oğlu ve Osmanlı devletinin maruf ve kabul görmüş vezirlerindedir. 1258 yılında Bağdad askerlerini Kerbela-yı Mualla ve Necef-i Şerife gönderip toplu kıyımına sebep olan, işte bu Necip Paşa'nın ta kendisiydi. Bu çarpışmada 40 binden fazla kişinin öldürüldüğü tespit edilmiştir. Öldürülenlerin ve diğer kimselerin malları yağma edilmişti. Denilir ki Sultan Abdulmecid Han bir gün bu üzücü olayın hikâyesini Necip Paşa'ya sorar. O da arz eyler. Sultan gözyaşları içinde ona: "Hayber savaşının intikamını aldım da devlete hizmet etim deme" der. Özetle daha önceden de arz ettiğim gibi, Şaban ayının 18. gecesini Bağdad'ı terk ettik." (İtimadü's-Saltana, s. 39).

¹³² "Kazımeyn'de "Atebe-bûsi" ettik. Osmanlı görevlileri eşliğinde, ateşe ve özel yetkililerin beraberliğinde konağımıza döndük." (Adidu'l-Mülk, s. 125-128).

¹³³ "Davut Paşa beni tehniye için ziyarete geldi." (Tezkiretü't-Tarik, s. 249).

¹³⁴ "Muhammed Veli Kaçar, 1260 Ramazan'ında Kerbela'dan geçip Necef'e gider. Buradan da Kerbela'ya geçer. 150 öğrenci ile görüşür ve bunlara malî yardımda bulunur. Yazar, o günlerde hem İran ve hem de Osmanlı tarafı için önem arz eden tarihî bir hadiseyi şöylece hatırlatır: "Bir kişi Kerbela'da ortaya çıktı. Bu şahıs Şiraz'daki Şeyhiyye tayfasının lideri Seyyid Muhammed Bab'dır. Babıyye'nin başı budur. Bu kişiyi Necip Paşa'ya gönderdiler." (Bkz. Mirza Muhammed Kaçar, s. 283). "Daru's-Selam'a girdik. Buranın hâkimi Süleyman Paşa'dır. Kendi reayasına ve zâirlere karşı sonsuz derecede hoşgörülü ve iyilik severdir." (Hacı hanım-i Kirmani ,Ruznâme-i Sefer-i Hey'et, cilt 1, s. 147). "Defalarca Bağdad'ı temaşaya gittim. Bugünlerde Irak eyaletine Nâzım Paşa tayin edilmişti. Bu adam çok lakayd biri idi. Çarşı pazarlarda arabası ile dolaşıyor, elinde sigara insanların üstüne üflüyor, ona buna emirler yağdırıyordu. Bazı sokak ve kaldırımlardaki kırık dökük yerleri tamir ettiriyordu. Bundan daha önemli bir icraatı da Bağdad'ın bütün kapı, pencere ve dükkanlarını rengarenk boyattırmaktı." (Hoyî, s. 513). "Bir gün Bağdadlı bir dostumla büyük dervazenin yanındaki Muhammed Paşa'nın evine gittik. Evinin önünde iki aslan varmış. Bakmaya gittik. Daha sokağa girer girmez, sokağın sonundaki evine varmadan burnumuza bir leş kokusu geldi. Az daha bayılacaktık. Sordum. Bu oradaki hayvanın bedeninin kokusu imiş. Araplar bu paşaya Bahr Paşa diyorlar. "Bahr", kötü ve leş kokusu demektir. Böyle söylemelerinin nedenini bu manzarayı görünce anlamıştım. Daha yakına gidince hayvanı gördüm." (Hoyî, s. 515).

rev'in "*Sefernâme-i*"dir. Nâsır-ı Husrev, hacca giderken Bağdad üzerinden geçmiş ve bu şehir hakkında bilgiler vermiştir. Yine Mevlâna Celaleddin-i Rumî de hac maksadı ile babası ile çıktığı yolda, miladi 1220'de Bağdad'a gelmiş ve bir müddet burada ikamet etmiştir. Molla Cami (h. 877) hac ibadetini yerine getirmek maksadı ile Bağdad'dan geçmiş, büyük şâir Hakanî Şirvanî de biri hicri 551'de, diğeri de 569'da olmak üzere iki kez yazmış olduğu manzûm hac sefernâmesinde Bağdad'ı anlatmıştır. Bu önemli hac seyahatlerinin dışında, Safevî, Efşârî ve Zendiye dönemlerinde de Ebiverdî (h. 898) ve Muradabadî (h. 1201) gibi önemli İslâm âlimleri çıkmış oldukları hac yolculuklarını kaleme almışlar ve bu arada da Bağdad'a ve hacıların buradaki durumuna dair bilgiler de yer vermişlerdir. Safevîler döneminde yazılmış olan "*Sefernâme-i Hazin*" isimli eser (h. 1145) de, İranlı Müslümanların hac yolu güzergahında Bağdad'ı anlattıkları önemli hatıratlar arasında yer alır.

Sefernâme yazımının nispeten çoğaldığı Kaçarlar döneminden kalan ve hâlen el yazması veya basılmış durumda olan hac veya Atabat sefernâmeleri ya da az sayıda da olsa Bağdad ve İranlıların buradaki durumu ile ilgili bilgiler veren Farsça yazılmış veya Farsça'ya çevrilmiş seyahatnâmeler şunlardan mürekkeptir:

1- Sultan Murad Seyfüddevle, **Sefernâme-i Mekke**, Tahran 1364 (Neşr-i Ney).

Hicri 1279 da hacca gider. Kaçar Şehzadelerindendir. Feth-ali Şah'ın oğludur. İstanbul yolu ile hacca giden Şehzâde geçtiği her yerde Osmanlı devletinin resmi konuğu olarak saygı ile karşılanmıştır. Nasreddin Şah'ın Acudanbaşısı ve Tevliy-yet-i Âsitan-ı Kudsi Razevî sahibidir. Hac farîzasını yerine getirdikten sonra Şam kervanı ile Haleb'e, buradan da Birecik üzerinden Diyarbakır, Cizre, Bitlis, Tikrit, Samarra ve Bağdad'a gelmiş ve Atabat ziyareti ile şereflenmiştir. Hille'den geçen Seyfüddevle, Hanikeyn yolu ile tekrar Tahran'a dönmüştür.

2- Nasredin Şah Kaçar, **Sefernâme-i Atabat-i Nasreddin Şah Kaçar**, neşr. İrec Efşar, Tahran 1363 (İntişarât-ı Firdevsî-Attar).

Hicri 1278'de Atabat'a ziyarete gitmiştir. Atabat sefernâmeleri içerisinde en ayrıntılı ve en doğru bilgiler bu *Sefernâme*'de yer alır. Ancak konumuz, hac sefernâmelerinde Atabat ve husûsen de Bağdad şehri olduğundan dolayı bu *Sefernâme* ikincil kaynak durumunda kalmıştır. Kendisi, Kaçarlar dönemindeki İran padişahları içinden Atabat'a gelen bir kaç kişiden biridir. Yazmış olduğu *Sefernâme* de Atabat sefernâmelerinin en önemlilerinden biri olarak kabul edilir. Biz, bu tebliğimizde, onun Bağdad ve Kazimeyn ile ilgili verdiği bilgilerden istifade ettik.

3- Vezir-i Vezâif Mirza Davud Hüseyinî, **Sefernâme-i Mekke**, Tahran 1384 (İntişarât-ı Meşar).

Meşhed hükümeti üst düzey yetkilisi ve Âsitan-i Kuds-i Razevî hâkimi olan yazar, hicri 1322 yılında, Aşkabat üzerinden Bakü ve İstanbul'a, oradan Kahire'ye, sonra da Cidde üzerinden Mekke'ye geçip haccını eda etmiştir. Dönüşte Osmanlı resmi Şam kervanı ile Şam'a gelmiş, Atabat ziyaretlerini yerine getirdikten sonra Meşhed'e dönmüştür.

4- Mirza Ebu Tâlib Han, **Sefernâme-i Mesir-i Talibi**, Tahran 1383 (İntişarât-ı İlm u Ferheng).

Hicri 1217 yılında Bağdad'a gelen müellif, Hindistan yerel hâkimlerinden biridir. Aslı İranlı olup Lekhnov'da doğmuştur. İstanbul'da Osmanlı yetkililerince iyi bir şekilde karşılanan yazar, Padişahla da görüşmüştür. Anadolu üzerinden Bağdad'a geçmiştir. Yazar yolculuğuna İngiltere'den başlamış, İtalya ve Malta ile devam ederek İzmir ve İstanbul'a ulaşmıştır. Uzun müddet burada kalan müellif, Üsküdar'dan İznik, Amasya, Sivas, Diyarbakır ve Nusaybin yolu ile Bağdad'a gitmiştir. Buradan Atabat'a ve İran'a geçen yazar, neticede Bombay'a dönmüştür. Eserinin 335-435 sayfaları arası, Osmanlı devleti ve coğrafyası ile ilgili önemli malumatı içerir. Çeşitli dillere tercüme edilen bu seyahatnâme, maalesef henüz Türkçe'ye kazandırılmamıştır.

5- Hâciye Hanım Aleviyye-i Kirmanî, **Ruznâme-i Sefer-i Hac ve Atabat-ı Aliyat ve Derbar-ı Nasırî**, Tahran 1387 (İntişarât-ı Müverrih).

Hicri 1271 yılında hacca giden bu yüksek sınıfa mensup kadın, dönüşte Atabat ziyaretini eda etmiştir.

6- Hafız Muhammed Abdu'l-Huseyin Kernatikî Hindî, **Tezkire el-Tarik fi Mesaibi Beytillah el-Atik**, neşr. Rasul Caferiyan-Esra Doğan, Tahran 1386 (İntişarât-ı Müverrih)

Hindistan Arkat hükümeti yönetici ailesinin son temsilcisi olan müellif, Kernatikî'deki İmamî-Şii mezhebinden olup buranın yerel hâkimlerindedir. Bu silsilenin son Nevvâb Emir el-Ulemâ'sıdır. Yazar hicri 1230-32 yılında Cebel yolu ile hacca gitmiş ve yine aynı yoldan memleketine geri dönmüştür.

7- Eğlayı Lutf Ali Han, "Sefernâme-i Hac", **Hadis-i Kfile-ha**, Tahran 1382, s 121 -189 (İntişarât-ı Meşar).

Hicri 1335-36 tarihinde, İran Azerbaycan'ının Eher kasabasından yola çıkan ve buranın tanınmış tâcirlerinden olan müellif, Hanikeyn'den Atabat'a, buradan da Şam, Beyrut ve deniz yolu ile Cidde'ye geçmiştir. Hac farzasını yerine getirdikten sonra da Kahire'ye, oradan Şam'a uğramış, buradan da Irak yolu ile memleketine avdet etmiştir.

8- Müellif meçhul, "Sefernâme-i Mekke", **Hadis-i Kfile-ha**, Tahran 1382, s 23-87 (İntişarât-ı Meşar).

Nasreddin Şah'ın sarayına mensup biri olan yazar, hicri 1288'de Necef'ten Cebel-Zübeyde yolunu takib ederek hacca gitmiş, yine aynı yolla memleketine geri dönmüştür.

9- Necm el-Mülk Müneccim Başı Mirza Abdulgaffar, “Sefernâme-i Şirin ve Por Macera”, **Hadis-i Kafiye-ha**, Tahran 1382, s91-111 (İntişarât-ı Meşar).

Hicri 1296’da hacca gitti.

10- Ali Ekber Mir Hâşim Muhammed, “Mişkât el-Musafirîn”, **Miras-ı İslâmî-yi İran**, cilt V, Kum 1376, s 78-189

Tebriz’in meşhur şairlerinden olan, aynı zamanda tezkire yazıcılığı da yapan yazar, hicri 1317’de Atabat’a ziyarete gitmiştir. Tebriz’den Kirmanşah’a, buradan da Atabat’a geçen yazar, tekrar aynı yolu kullanarak memleketine geri dönmüştür. Seyahatnâmesinde şiirsel bir dil kullanmıştır.

11- Müellif meçhul, “Sefernâme-i Atabat ve Mekke”, **Miras-ı İslâmî-yi İran**, cilt V, Kum 1376, s 109-176

Bu *Sefernâme*’nin müellifi meçhul olmasına rağmen, kendisinin Tahranlı meşhur tâcir Muhammed Tehranî ile birlikte hacca giden biri olduğu malumdur. Hicri 1317 yılında Tahran’dan Hanikeyn’e, oradan Atabat’a, oradan da hacca giden yazar ve arkadaşları, buradan deniz yolu ile Beyrut’a ve İstanbul’a uğramışlar, Bakü üzerinden Tahran’a dönmüşlerdir.

12- Zahir el-Mülk Muhammed Rıza, “Sefernâme-i Mekke”, **Miras-ı İslâmî-yi İran**, cilt V, Kum 1376, s 65-123

Kirmanşah’ın ileri gelenlerinden ve Birinci Ordu komutanı olan müellif, hicri 1306’da Kazimeyn’den hareket etmiş, Halep üzerinden Şam’a, buradan da Beyrut, Kahire ve Cidde’ye geçmiştir. Dönüşte ise Cebel yolunu tercih etmiştir.

13- Duhter-i Ferhad Mirza, “Sefernâme-i Mekke”, **Miras-ı İslâmî-yi İran**, cilt V, Kum 1376, 231-276

Nevvâb Mutemidüddeve’nin kızı ve ordu vezirinin karısı olan yazar, hicri 1297 yılında Tahran’dan yola çıkmış, Atabat’a uğradıktan sonra hacca geçmiştir. Dönüşte ise Buşehr limanından deniz yolu ile İran’a dönmeyi tercih etmiştir.

14- Molla Ali Kazerunî, “Sefernâme-i Mekke”, **Miras-ı İslâmî-yi İran**, cilt V, Kum 1376, s 114-135

Şiraz ulemâsından olan müellif, hicri 1315 yılında hacca gitmiştir. Kazerun’dan yola çıkmış, deniz yolu ile Buşehr’den Basra’ya, buradan da Atabat’a geçmek üzere Bağdad’a gelmiştir.

15- Mirza Ali İsfehani, “Sefernâme-i Hac”, **Be-Suy-i Ümmü’l-Kura**, Tahran 1373, s153-224 (İntişarât-ı Meşar).

Hicri 1331 yılında, Nefes ulemâsı ile birlikte hacca gitmek için önce Şam’a uğramış, buradan Osmanlı devletinin yaptırdığı demir yolu ile Medine’ye geçip hac vazifesini eda etmiştir.

16- Muhammed Veli Mirza Kaçar, “Sefernâme-i Hac”, **Be-Suy-i Ümmü’l-Kura**, s 231-274 Tahran 1373, (İntişarât-ı Meşar).

İran padişahı Feth-ali Şah Kaçar'ın torunu olan müellif, hicri 1260 yılında Tahran'dan yola çıkmış, Hanikeyn'den Atabat'a geçmiş, buradan da Cebel yolu ile hacca gidip vazifesini eda etmiştir.

17- Müellif meçhul, "Sefernâme-i Manzum-ı Mekke", **Makalat-ı Tarih**, 15. defter, Tahran 1385, (İntişarât-ı Delil-i Ma).

Hicri 1300 yılına ait olan bu *Sefernâme*'nin meçhul müellifi, Sultaniye-Tebriz'den hareket etmiş, Anadolu üzerinden Diyarbakır'a, buradan da Haleb'e geçmiştir. Şam'dan hacca gittikten sonra, Cidde üzerinden Buşehr limanına varmıştır. Basra'dan gemi ile Atabat ziyareti yaparak Hanikeyn üzerinden memleketine giriş yapmıştır.

18- Müellif meçhul (Ekallü'l-Ulemâ), "Sefernâme-i Mekke", Tahran 1386, (İntişarât-ı Delil-i Ma).

Hicri 1299'da hac maksadı ile Necef'ten yola çıkan âlim, Atabat ziyaretinden sonra haccını eda etmiş ve Cebel yolu ile tekrar Necef'e geri dönmüştür. İsmi meçhul olmakla birlikte eserinde kendisini "Ekallü'l-Ulemâ" olarak vasıflandırdığı için biz de bu lakabı kullandık.

19- Mirza Celayir, "Sefernâme-i Manzum-ı Mekke", **Sefernâme-i Mekke**, Tahran 1386, (İntişarât-ı Delil-i Ma).

Müellif, hicri 1260 yılında, Muhammed Şah Kaçar (1250-1264) tarafından hac yollarının sıkıntılarını yerinde görmek amacıyla hükümet görevlileri arasından seçilerek hacca gönderilmiştir. Bu nedenle yazmış olduğu bu seyahatnâme, aynı zamanda bir rapor niteliğindedir. Kendisi Cebel yolundan gidip dönmüştür. Özellikle Cebel emiri Emir Abdullah'ın hacılar ve Osmanlı yöneticileri ile olan ilişkilerini anlatır.

20- Efşarî Urumî Mirza Abdülhüseyn Han, **Sefernâme-i Mekke-i Muazzama**, Tahran 1386 (Neşr-i İlm).

Merağa'daki yüksek askeri görevlilerden biri olan Urumiyeli yazar, hicri 1299 yılında İstanbul üzerinden deniz yolu ile hacca gitmiş, Cebel yolu ile Atabat'a varmış ve buradan da Hanikeyn üzerinden tekrar Merağa'ya dönmüştür.

21- Hacibüddeve İtimad el-Saltana Ali b. el-Hüseyn, **Sefernâme-i Mekke**, Tahran 1379 (İntişarât-ı Meşar).

Hicri 1261 yılında, Muhammed Şah zamanında bazı ithamlar nedeni ile Bağdad'a sürgüne gönderilen müellif, Şah'ın karısı Mehdi Ulyâ'nın mezkûr senede hacca gitmesi ve Atabat'tan geçmesi üzerine, onun kervanına katılarak Mekke'ye gitmiştir. Dönüşte de Mehdi Ulyâ'nın araya girmesiyle ülkesine dönmüş ve hükümette görev almış, Gilan ve Reşt hâkimliği yapmıştır. Kendisine İtimadü's-Saltana lakabı uygun görülmüştür.

22- Muhammed İbrahim Müşteri, **Sefernâme-i Mekke**. Bu Sefernâme, hâlen el yazması olarak Tahran, Melik Kütüphanesi, 4834 numarada bulunmaktadır.

Hicri 1300 yılında Buşehr'den deniz yolu ile Mekke'ye gitmiştir. Buradan Bağdad'a geçerek Atabat ziyareti yapmış, sonra da Hanikeyn üzerinden memleketine dönmüştür. Yazar, hac hatıralarını manzum olarak kaleme almıştır.

23- Merhum Sâhib Allâme Mir Hamid Hindî, "Abakat el-Envâr", **Sefernâme-i Hac**, Lekhnov, tarihsiz

Hicri 1282 yılında hacca giden müellif, Lekhnovlu meşhur bir âlimdir. Lekhnov'dan yolculuğuna başlayan bu âlim, deniz yolu ile Mekke'ye gitmiş, sonra da Bender Abbas limanı üzerinden Basra'ya geçerek Atabat ziyaretlerini gerçekleştirmiştir.

24- Şirvanî Zeynelabidin, **Riyaz el-Siyaha**, Tahran 1339 (Kitap-furuşi Sa'di).

Meşhur seyyah Şirvanî, biri hicri 1216'da, diğeri de 1249'da olmak üzere iki kez hacca gitmiş ve bu seyahatlerini kaleme almıştır.

25- Gunabadî Molla Ali, **Sefernâme-i Hac**. Yazma olarak Bircend Kütüphanesi'nde olan bu sefernâme, tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

Nimetullahî tarikâtı silsilesinin maruf simalarından olan yazar, hicri 1312'de hac için Horasan'ın Gunabad şehriden yola çıkmıştır. Buşehr limanı üzerinden geçerek hacını ifa eden yazar, buradan Basra'ya geçmiş, oradan da Atabat ziyareti için Memleketi olan Gunabad'a ise, Kirman yolu ile dönmüştür.

26- Mir Seyyid Ahmed Hidayeti, "Dastan-i Ber-yaftegan", **Sefernâme-i Mekke**, Tahran 1384, (İntişarât-ı Meşar).

Hicri 1338 yılında Kazimeyn'den Kazvin'e, Kirmanşah'a ve Bağdad'a geçerek Basra'ya varmış, buradan da Cidde'ye geçmiştir. Basra, Bağdad, Kirmanşah yolu ile de memleketine geri dönmüştür.

27- Müellif meçhul, "Tir-i Ecel der Sademat-ı Rah-i Cebel", **Makalât-ı Tarihî**, 9. defter, Tahran 1380 (İntişarât-ı Delil-i Ma).

Müellif, hicri 1280'de, Şihabü'l-Mülk'ün hac kervanıyla Cebel yolundan hacca gidip gelmiştir. Aslında kendisi Cebel reisi ile hac kervanlarının vurulmaması için anlaşma yapmak üzere görevlendirilmiş bir kişi idi. Bu sebeple adını gizlemiştir. Devleti bilgilendirmek için yazdığı bu sefernâme, aynı zamanda bir rapor niteliğindedir. 1317'de dini lider Şehy Fazlullah-nur, bu sefernâme'yi dikkate alarak Cebel yolunu bütün İran hacılarına yasaklamıştır.

28- Münşizâde Hacı Şeyh Muhammed b. Hüseyin, **Sefernâme-i Hac**, Tahran 1371 (Çaphane-i Ramin).

Dönemin büyük hattat, tacir ve gezginlerinden sayılan yazar, hicri 1339 yılında Yezd'den yola çıkarak bir çok ülke gezmiştir. Bu sırada Buşehr'den Cidde'ye gitmiş ve hac vazifesini ifa etmiştir. Basra üzerinden Atabat'a gelmiş, buradan da Yezd'e dönmüştür.

29- Seyyid Fahreddin Cezairî, "Sefernâme-i Mekke ve Şam ve Mısır ve Irak", **Makalat-ı Tarihî**, 9. defter, Tahran 1378, s78-123 (İntişarât-ı Delil-i Ma).

Münevver bir din adamı olan sefernâme sahibi, hicri 1340 tarihinde Kazvin'den yola çıkmış, Hemedan'a uğramış ve Kirmanşah üzerinden Atabat'a gelmiştir. Buradan da Basra yolu ile Cidde'ye gelerek haccını ifa etmiştir. Bundan sonra Kudüs üzerinden Şam'a geçmiş, Halep yolu ile tekrar Atabat'a gelerek Hanikeyn üzerinden memleketine dönmüştür.

30- Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani, **Sefernâme-i Mekke**, Tahran 1362 (İntişarât-ı Firdevsî).

Hicri 1302-1303 yılında Tahran'dan yola çıkan ve İstanbul yolu ile Mekke'ye gidip tekrar aynı yolla geri dönen yazar, malesef Atabat'a uğramamıştır. Ancak Nasreddin Şah'ın özel kâtibi olması ve onun emriyle İranlıların hac seferlerini en ince ayrıntısıyla yazması, bu müellifin sefernâmesini diğerlerinden daha seçkin kılmaktadır.

31- Emin el-Şer' Hoyî, "Sefernâme-i Atabat", **Miras-ı İslâmî-yi İran**, cilt 7, Kum 1375, s90-145

Hoy şehrinin İmam-ı Cuması olan yazar, hicri 1328 yılında Hoy'dan yola çıkmıştır. Hanikeyn'den Atabat'a geçmiş ve aynı yolla da dönmüştür. Derviş meşrep biri olan yazar, zorluklar içinde gerçekleştirdiği yolculuğunda kimsenin göremediği bazı ayrıntılara dikkat çekmektedir.

32- Ali Nainî Safa el-Saltana, "Sefernâme-i Kerbela-i Muallâ", **Miras-ı İslâmî-yi İran**, cilt 7, Kum 1375,

Yeni atanan bir sefaret görevlisi olarak yazar, hicri 1318'de Atabat'a gitmiş, ardından da Kerbela'ya geçmiştir. Hanikeyn üzerinden de yeni görev yeri olan Bağdad'a ulaşmıştır.

33- Müellif meçhul, "Ruznâme-i Vekayi'-i Sefer-i Kerbela-yı Muallâ", **Miras-ı İslâmî-yi İran**, Kum 1373,

Şah'ın adamlarından olan yazar, hicri 1272 yılında Tahran'dan yola çıkarak Bağdad'a gelmiş ve Atabat ziyaretini yaparak yine aynı yolla geri dönmüştür.

34- G. B. Olivier, **Sefernâme-i Olivier**, Tahran 1371 (İntişarât-ı İttıla'at).

1796 yılında, Bağdad Paşası'nın verdiği yol emriyle birlikte, Ağa Muhammed Şah Kaçar ve veziri ile ticari bir görüşme yapmak için yola çıkan yazar, Bağdat'tan önce Tahran'a varmış ve buradan da Kirmanşah'a geçmiştir.

35- Yuşihida Masahari, **Sefernâme-i Yuşihida Masahari**, Meşhed 1373 (İntişarât-ı Âsitan-ı Kuds-i Razevî).

Yazar, hicri 1297 yılında Japonya'dan yola çıkmıştır. Sefernâmesinde Bağdad ve İranlıların buradaki faaliyetleri hakkında da malumat sunmaktadır.

36- Mirza Senglah Horasanî, **Tezkire el-Hattatîn** (Tebriz'de taş baskısı olarak basılmıştır. Üzerinde tarih yoktur.).

"Aftâb-i Horasan" olarak meşhur bir şâir olan yazar, hicri 1209 yılında Meşhed'den Atabat'a ziyaret için gelmiş, Osmanlı yetkililerince çok iyi karşılanmıştır.

37- Ağa Ahmet Kirmanşahî, **Mirât el-Ahval el-Cihannümâ**, tashih: Ali Devvanî, Tahran 1372 (İntişarât-ı Merkez-i Ferheng-i Kible).

38- Abdul-ali Han, **Sefernâme-i Edibülmülk be-Atabat**, Tahran 1364 (İntişarât-ı Dadcu). Bu kitabın bir diğer adı da “**Delilü’z-Zâirîn**” dir.

Hicri 1273 yılında Tahran’dan yola çıkan Edibülmülk Kaçar, Hanikeyn üzerinden Atabat’a gitmiştir. Buradan aynı yolu takip ederek memleketine geri dönen yazar, aslen Merağalı olup Nasreddin Şah zamanında adalet muavinliği yapmış, Kum, Save ve Kaşan yönetiminde bilfiil yer almıştır.

39- Ali Rıza Adüdülmülk, **Sefernâme-i Adüdülmülk be-Atabat**, Tahran 1370 (İntişarât-ı Pejuheşgâh ve Mutala’ât-ı Ferhengi).

Müellif, hicri 1284’de Atabat’a gitmiştir.

40- Mirza Hanlarhanı İ’tisam el-Mülk, **Irak ez-did-i Seyyahân ve Cihangerdân**, neşr: Harun Vehuman, cilt 2, Tahran 1386, (İntişarât-ı Gevher-i Manzûm).

Müellif, hicri 1284’de Atabat’a gitmiştir.

41- Jean Diyalofua, **İran, Kelde ve Şuş**, Tahran 1347 (İntişarât-ı Danişgâh-ı Tahran).

Müellif, 1881 yılında Bağdad’a gitmiştir.

42- Henry Painer, **Sefernâme-i Hanry Painer**, Tahran 1370 (İntişarât-ı Ferhang-saray-ı Yesavuli).

43- Hafız Ferman Fermaniyân, **Sefernâme-i Hacı Pirzâde Nainî**, Tahran 1360 (İntişarât-ı Babek).

Müellif, 1305 yılında Atabat’a gitmiştir.

44- Ağa Necefi Kuçan, **Seyahat-i Şark**, Tahran 1376 (İntişarât-ı Hâdis).

Müellif, 1318’de Atabat’a gitmiştir.

45- Jean Oben, **İran-i İmruz**, Tahran 1362 (İntişarât-ı Züvvâr).

Müellif, 1286/1907 yılında Bağdad’a gitmiştir.

46- Muhammed Ali Sedid el-Saltana, **Sefernâme-i Sedid el-Saltana**, Tahran 1362 (İntişarât-ı Beh). Bu eserin diğer bir adı “**et-Tetkik fi-Seyri’t-Tarik**”tir.

Müellif, hicri 1334 yılında Atabat’a gitmiştir.

47- Mir Abdullatif Şuşteri, **Tuhfetü’l-Âlem**, Tahran 1363 (İntişarât-ı Tahurî).

Aynı zamanda ruhani bir lider olan bu büyük seyyâh, hicri 1195 yılında Atabat’a gitmiştir.

48- Sercan Malkom, “Ruznâme-i Sefer-i Hayrat”, **Irak ez-Did-i Seyyahân ve Cihangerdân**, neşr: Harun Vehuman, cilt 2, Tahran 1386, (İntişarât-ı Gevher-i Manzûm).

Müellif, hicri 1279’da Atabat’a gitmiştir.

49- Rıza Guli Mirza, **Sefernâme-i Rıza Guli Mirza**, Tahran 1346 (İntişarât-ı Danişgâh-ı Tahran).

Müellif, hicri 1252 yılında Atabat'a gitmiştir.

50- Luran Dosersi, **Sefernâme-i Fevkalade-i Kont Dosersi**, Tahran 1362 (Merkez-i Neşr-i Danişgâh-i Tahran).

Müellif, 1255/1839'de Atabat'a gitmiştir.

51- Melik el-Kelam Mecdi Sakkızı, **Sefernâme-i Mekke**, Tahran 1382 (İntişarât-ı Tevekküli).

İranlı Sünni Kürtlerden olan müellif, aynı zamanda şâir ve edibtir. Hicri 1305 yılında, Senendec şehrinden yola çıkmış, Kazvin, Bakü, Tiflis, Karadeniz ve İstanbul yolu ile Cidde'ye gitmiştir. Dönüşte deniz yolu ile Basra'ya gelmiş, buradan Atabat'ı ziyarete giderek Kirmanşah yoluyla memleketine geri dönmüştür.

52- Ebu el-Hasan Han Fahr el-Mülk Erdalan, **Ez Harim ta Harem**, Tahran 1373 (Sazmân-ı Esnâd-ı Milli).

53-Ferhad Mirza Mutemid ed-Dovle **Sefernâme-i Ferhad Mirza, Hidayetu's-Sebil ve Kifayetu's-Sebil**, neşr: İsmail Nevvâb Safa, Tahran 1366 (İntişarât-ı Behmen).

Yazar 1302 de hacca gitmiştir.